

चरित्र - २५

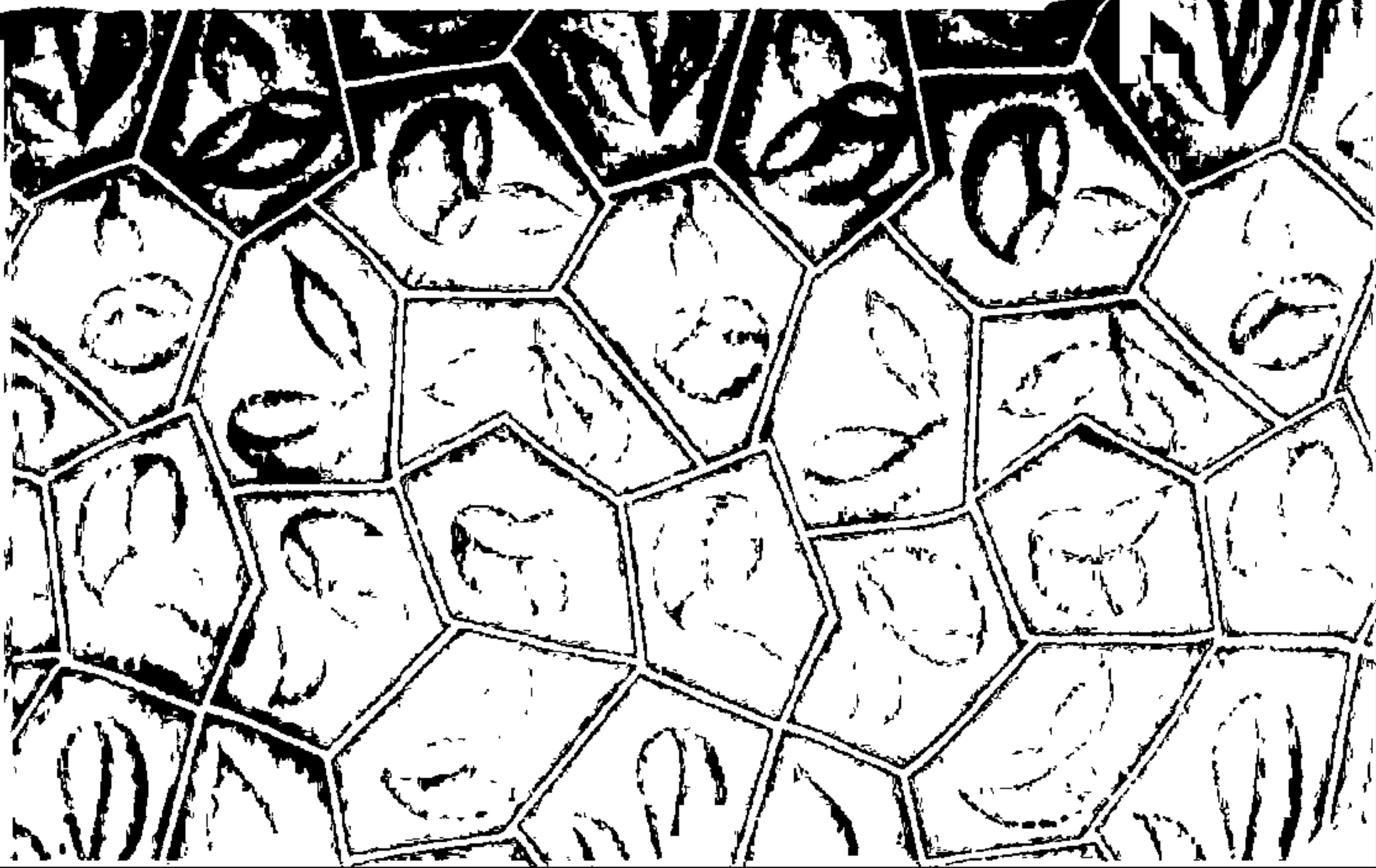
सन १८८३

लेखक - कृष्णाशास्त्री चिपळूकर

सु. नांव - स्मार्तविमर्श - चरित्र.

(श्री प्रिंटर अँड स्टेशनर्स, ठाणे)

महाराष्ट्र

The Department of Public Instruction, Bombay.

~~1876~~
६५५०२२०५

~~325~~

LIFE OF SOCRATES.

TRANSLATED FROM ROLLIN

BY

KRISHNA SHÁSTRÍ CHIPLUNKAR.

Sixth Edition—3,000 Copies.

*Registered for copy-right under the Government of
India's Act XXV of 1867.*

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT

1883.

(All rights reserved.)

Price Four Annas.

BOMBAY:

PRINTED AT THE INDIAN PRINTING PRESS.

~~मुंबई~~ ~~मुंबई~~
मुंबई इलाख्यांतील सरकारी विद्याशाळांखातें.

म. ए.
२००

साक्रेतिसाचें चरित्र.

हा ग्रंथ

रोलिन साहेबांच्या ग्रंथावरून

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

ह्यांनीं

मराठी भाषेत केला.

आवृत्ति साहार्वा.

३००० प्रती.

ह्या पुस्तकाची मालकी सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टामार्फें
नोंदिली असे.

मुंबई :

गवर्नमेंट सेंट्रल बुक-डिपो.

सन १८८३ इसवी.

ह्या पुस्तकासंबंधी सर्व हक्क सरकारानें आपलेकडे ठेविले आहेत.

किंमत चार आणे.

मुंबईत
इंडियन प्रिंटिंग छापखान्यांत छापिलें.

प्रादेशिक आवृत्तीची प्रस्तावना.

ह्या देशांत ~~ह्या~~ सरकारचा अंमल झाल्यामुळे एतद्देशीय लोकांस जे कांहीं लाभ झाले, त्या सर्व लाभांत परम उत्कृष्ट व चिरकालपर्यंत राहणारा असा लाभ ह्मटला ह्मणजे हाच होय कीं, ह्या सरकारच्या उदार आश्रयानें एथें व्यावहारिक भाषांमध्ये उपयुक्त ज्ञानप्रद असे अनेक विषयांवर ग्रंथ होऊं लागले. हल्लीं महाराष्ट्र भाषेंत गणित, वैद्यक, शारीर, पदार्थविज्ञान, इत्यादि शास्त्रीय विषयांवर कांहीं ग्रंथ झाले आहेत; तसेंच हिंदुस्थान, इंग्लंड, वगैरे कांहीं देशांचे इतिहासही झाले आहेत; परंतु प्रसिद्ध पुरुषांचीं चरित्रें ह्या भाषेंत लिहिलेलीं तादृश कोठें आढळत नाहींत. आतां ह्या असल्या चरित्रांसासून उपयोग ह्मटला असतां फारच आहे. इतिहासांमध्ये ह्मटले ह्मणजे राजे, मंत्री, सेनापति, इत्यादिकांचे गुणदोष व त्यांच्या बऱ्या वाईट आवरणाचे बरे वाईट परिणाम इत्यादि गोष्टींचें वर्णन असतें; परंतु राजांचे वगैरे अधिकार प्राप्त होण्याचा संभव जरी ह्मटला, तरी तो लक्षावधि मनुष्यांत एकाद दुसऱ्यासच असतो. तेव्हां ज्यांच्या हातून जी गोष्ट घडण्याचा मुळींच संभव नाहीं, ती अमुक रीतीनें केली असतां हित होते, व अमुक रीतीनें केली असतां अहित होते, हें समजून मोठामा नफा नाहीं; परंतु चरित्रांमध्ये ज्यांचें वर्णन केलेलें असतें, ते पुरुष बहुतकरून चौघां लोकांसारखे असतात. त्यांस संसारांत ज्या अडचणी व जे प्रसंग आले ह्मणून त्यांच्या चरित्रांत वर्णिलें असतें, त्या अडचणी व ते प्रसंग बहुतांस याक्याजोगे असतात; ह्याकरितां

त्या अडचणी व ते प्रसंग अमुक अमुक थोर मनुष्यांनीं अमुक रीतीनें टाळले, हें समजलें असतां लोकांस फारच उपयोग आहे. हे चरित्र वाचण्याचे सामान्य लाभ झाले.

हें साक्रेतिसाचें चरित्र लिहावयाचा माझा हेतु असा आहे कीं, हा पुरुष पराकाष्ठेचा क्षमाशील, मोठा प्रामाणिक, निस्पृह, व निरभिमानी असा होता. ह्याचे चरित्रांत ज्या उत्तम गुणांचें वर्णन आलें आहे, तें वाचून वाचणारांच्या मनांत त्या गुणांची प्रीति उत्पन्न व्हावी असे ते आहेत. साक्रेतिस हा सामान्य पुरुष नव्हता. हल्लींच्या युरोपियन लोकांच्या विद्याचाराच्या मूलभूत ज्या प्राचीन ग्रीक लोकांच्या विद्या, त्यांचा प्रथम प्रवर्तक साक्रेतिस होय. हें साक्रेतिसाचें चरित्र मुळीं त्याचे शिष्य जेनोफन व प्लेटो, ह्या दोघांनीं ग्रीक भाषेंत लिहून ठेविलें आहे. मुख्यत्वे त्या ग्रंथाचा व इतर प्राचीन ग्रंथांचा सारांश रोलिन नामक ग्रंथकारानें फ्रेंच भाषेंत लिहिला आहे; त्याच्या इंग्लिश तरजुम्यावरून हा ग्रंथ मराठी भाषेंत लिहिला आहे.

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

ह्या ग्रंथाची ही दुसरी आवृत्ति तयार करतांना पहिल्या आवृत्तींत लेखकाच्या हस्तदोषानें व दुसऱ्या कारणांनीं जीं व्याकरणाचीं व रचनेचीं वगैरे कांहीं थोडीं अशुद्धें राहिलीं होतीं, तीं दुरुस्त केलीं आहेत.

हा ग्रंथ मुळीं रोळिन साहेबाच्या इतिहासाच्या आधारांनें केला होता. अलीकडे यूरोप खंडांतल्या कितीएक महाविद्वानांचीं मते ग्रीक लोकांच्या प्राचीन इतिहासाविषयीं वरींच निराळीं झालीं आहेत. त्या विद्वानांत ग्रीक साहेबाचें नांव विशेष मुख्य आहे. त्यानें कांहीं थोड्या वर्षांपूर्वीं ग्रीस देशाचा एक मोठा इतिहास इंग्रजी भाषेंत लिहिला आहे. हा ग्रंथ केवळ इंग्लंडांत नव्हे, तर सर्व यूरोप खंडांत मोठा मान्य आहे. सुमारें दहा वर्षांपूर्वीं साक्रेतिसाचे चरित्राची पहिली आवृत्ति तयार केली, तेव्हां हा ग्रंथ भाषांतरकर्त्याच्या पाहण्यांत आला नव्हता, व तो ह्या देशांत फारसा प्रसिद्ध ही नव्हता. असो. ग्रीक साहेबाचे ग्रंथांत साक्रेतिसाचें पुष्कळ वर्णन आहे; व तें कितीएक स्थळीं रोळिन साहेबाचे ग्रंथांतल्यापेक्षां निराळें आहे, त्यावरून, ही दुसरी आवृत्ति तयार करतांना, ती तयार करणारास जेथें अवश्य वाटलें तेथें निराळें मत टिपेंत खालीं लिहिलें आहे. हीं मते मुख्य ग्रंथांत घातलीं असतां ग्रंथाचें एकंदर संविधानक फारच बदललें, तें न बदलविं ह्मणून तीं मते टिपांत घातलीं आहेत. टिपांत घातल्यावरून तीं मते ह्मणजे कांहीं दुर्बळ आहेत असें वाचणारांनीं समजूं नये.

तसेच मुळांतला अर्थ जेथे एतद्देशीय वाचणारांस स्पष्ट समजण्यास कठीण वाटला, तेथे तो उघड करण्याकरितां ही टिपा घातल्या आहेत.

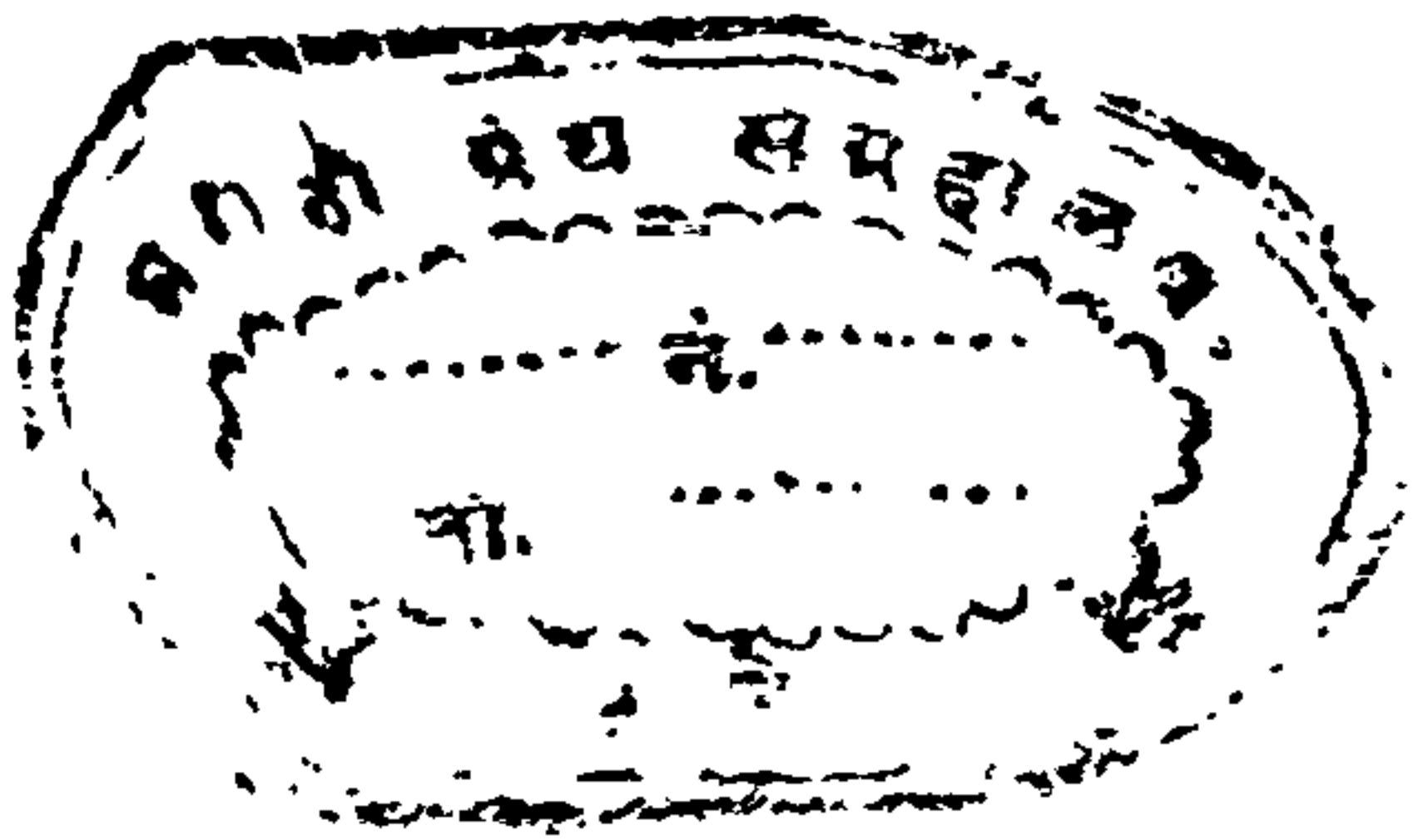
कृष्णशास्त्री चिपळूणकर,

द० प्रे० क० रिज्जर.

ही सहाजी आवृत्ति फेरफार न करितां दुसऱ्या आवृत्तीप्रमाणे छापिली आहे.

अनुक्रमणिका.

अध्याय.	पृष्ठ.
पहिला.....	१
दुसरा.....	१६
तिसरा.....	१७
चवथा.....	२०
पांचवा.....	३९
सहावा.....	४६
सातवा.....	७४

सक्रेतीस हा शाळिवाहन शकाचे पूर्वी पांचशे सत्ते-
चाळीसावे वर्षी ग्रीस देशांतल्या अथेन्सनामक शहरांत
जन्मला. त्याच्या बापाचे नांव साफ्रोनीसकस; हा पाषा-
णमूर्तिकार होता; व त्याच्या आईचे नांव फेनारिती; ही
सुइणीचे काम करीत असे. ह्यावरून असे मनांत आणावे
कीं, वास्तविक प्रतिष्ठा व खरे थोरपण पुरुषाचे ठायीं ये-
ण्यास नीचकुलोत्पत्ति प्रतिबंधक होत नाही. सक्रेतीस
आपल्या भाषणांत ज्या उपमा आणीत असे, त्यांवरून असें
दिसते कीं त्यास आपल्या आईच्या किंवा बापाच्या धंद्या-
ची लाज वाटत नसे. तो असें ह्मणत असे कीं, मूर्तिकार
मोठी मेहनत करून अचेतन पाषाणास मनुष्याचे सादृश्य
आणितो, आणि मनुष्ये ज्ञानादि प्राप्त करून घेऊन पाषा-
णाचे सादृश्य घालविण्याविषयीं कांहींच मेहनत करीत ना

सक्रेतीस ह्या नांवाचा ग्रीक लोकांमध्ये प-
रम विख्यात व मोठा विद्वान् पुरुष होऊन
गेला, त्याचा इतिहास.

अध्याय पहिला.

सक्रेतीसाचा जन्म. तो प्रथमतः मूर्तिकाराचे काम शिकला;
परंतु पुढे शास्त्राचा अभ्यास करून त्यांत तो मोठा प्रवीण झाला;
नीतिशास्त्राची त्यास रुचि होती; त्याचे आचरण; त्याच्या
बायकोचा स्वभाव फार कर्कश होता; तिने त्यास फार दुःख दि-
लें; हे विषय ह्या अध्यायांत आहेत.

सक्रेतीस हा शाळिवाहन शकाचे पूर्वी पांचशे सत्ते-
चाळीसावे वर्षी ग्रीस देशांतल्या अथेन्सनामक शहरांत
जन्मला. त्याच्या बापाचे नांव साफ्रोनीसकस; हा पाषा-
णमूर्तिकार होता; व त्याच्या आईचे नांव फेनारिती; ही
सुइणीचे काम करीत असे. ह्यावरून असे मनांत आणावे
कीं, वास्तविक प्रतिष्ठा व खरे थोरपण पुरुषाचे ठायीं ये-
ण्यास नीचकुलोत्पत्ति प्रतिबंधक होत नाही. सक्रेतीस
आपल्या भाषणांत ज्या उपमा आणीत असे, त्यांवरून असें
दिसते कीं त्यास आपल्या आईच्या किंवा बापाच्या धंद्या-
ची लाज वाटत नसे. तो असें ह्मणत असे कीं, मूर्तिकार
मोठी मेहनत करून अचेतन पाषाणास मनुष्याचे सादृश्य
आणितो, आणि मनुष्ये ज्ञानादि प्राप्त करून घेऊन पाषा-
णाचे सादृश्य घालविण्याविषयीं कांहींच मेहनत करीत ना

हींत, ही केवढी अचंभ्याची गोष्ट आहे ! तो असेंही वारं-
वार झणत असे कीं, माझी आई जसा वायकांचा सुईणप-
णा करिते, तसा मी लोकांच्या मनांचा सुईणपणा करून
त्यांतील गुप्त कल्पना उदयास आणितो. तो कोणत्याही
विषयावर बोलूं लागला असतां, असें मार्मिक भाषण करी;
व विषयाचें प्रतिपादन करण्याचा त्याचा क्रम इतका दा-
लबोध व सरळ असे कीं, ज्यांशीं तो वाद करी, ते त्याच्या
प्रश्नांचीं उत्तरे देतां देतां त्याचा विवक्षित अर्थ आपल्याच
तोंडांनीं वदत. ही रीति आमच्या वाचणाऱ्यांच्या मनांत
पक्केपणें यावयाकरितां आम्ही एक उदाहरण लिहितो.

इहलोकीं मनुष्ये जें पुण्य किंवा पाप करितात, त्याचीं
इष्ट किंवा अनिष्ट फळे प्राप्त होण्याची जागा परलोक आहे,
असें त्यास स्थापणें असल्यास तो ह्याप्रमाणें प्रश्न करी.

प्रश्न. परमेश्वर सृष्टीचा नियंता आहे कीं नाहीं ?

उत्तर. त्यानें ती उत्पन्न केली, तेव्हां तो तिचें निय-
मन करितो, हें उघडच आहे.

प्रश्न. तर ह्या नियंत्याचे ठायीं दयालुता व न्यायिता
हे दोन गुण आहेत किंवा नाहींत ?

उत्तर. आहेत, ह्यांत काय संशय आहे ?

प्रश्न. दयालु व न्यायी अशा नियंत्याचें वास्तविक ल-
क्षण काय ?

उत्तर. त्याचें लक्षण हेंच कीं, तो दुष्टांस धंड करितो,
व साधूंचें कल्याण करितो.

प्रश्न. इहलोकीं साधूंचें सर्वदा कल्याण होतें काय ?

उत्तर. नाहीं. ह्या जगांत त्यांस बहुत वेळ फार दुःखें
व संकटें भोगावीं लागतात.

प्रश्न. सर्व दुष्टांस तरी येथे शिक्षा मिळते काय ?

उत्तर. नाही. कितीएकांस येथे अगदीच दुःख भोगावे लागत नाही; आणि कितीएक पापाचीं केवळ घरे असतां, त्यांस ह्या जगांत मोठमोठ्या पदव्या प्राप्त होतात, व लक्ष्मी तर त्यांचे घरीं पाणी भरित असते.

• प्रश्न. असें जर आहे, तर ईश्वर आपला न्यायीपणा व दयालूपणा हे कोठें दाखवितो ?

उत्तर. मला ह्या प्रपंचांत तर त्याचे कांहीं चिन्ह दिसत नाही.

प्रश्न. बरे तर, ही जी साधूंची व दुष्टांची स्थिति आहे, हिची कधीं तरी उलटापालट झाली पाहिजे कीं नको ?

उत्तर. ह्यांत काय संशय आहे ? अशी एक वेळ झालीच पाहिजे. कारण तसें न होईल तर ईश्वराच्या दयालूपणास व न्यायीपणास बाध येईल.

प्रश्न. बरे तर, ही गोष्ट ते पुरुष जिवंत असतांना जर घडत नाही, तर ती केव्हां घडेल ?

उत्तर. ह्यास मला एवढाच मार्ग दिसतो कीं, मनुष्य मरण पावल्यावर त्यास कांहीं एक विशेष अवस्था प्राप्त व्हावी.

प्रश्न. बरे तर, ह्यावरून तुमची खात्री होत नाही काय, कीं मरणानंतर परलोकीं मनुष्यास आपल्या पापाचा झाडा द्यावा लागेल ह्मणून ?

उत्तर. होय; हें मला आतां स्पष्ट दिसतें कीं, जगाचा नियंता जो परमेश्वर, त्याचा दयालूपणा व न्यायीपणा राहण्याकरितां, पापपुण्याचा जेथें निवाडा होतो असा परलोक अवश्य मानिला पाहिजे. त्यावांचून निर्वाह होत नाही.

असो, ह्याप्रमाणें सुगम प्रश्न करून दुसऱ्याची खात्री

कलून देण्याचा हा गुण ईश्वराने साक्रेतिसाचे ठायीं विलक्षण ठेविला होता. तो प्रथम आपल्या बापाचा धंदा शिकून त्यामध्ये मोठा हुशार झाला होता. पाजेनियस राजाचे वेळीं आथेन्स शहरांत त्याच्या हातची मर्कुरी नामक देवाची एक मूर्ति व ग्रेसस नामक देवीच्या एका बैठकीवर उभ्या अशा तीन मूर्ति होत्या. ह्यावरून असे अनुमान होतें कीं, त्या मूर्ति फार उत्कृष्ट होत्या; कां कीं त्या जर तशा नसत्या, तर मोठे मोठे वस्ताद मूर्तिकारांनीं केलेल्या मूर्तींत लोकांनीं त्या ठेविल्या नसत्या.

सांगतात कीं, क्रेतो नामें एक गृहस्थ होता. तो साक्रेतीस लहान असतां, त्याची उत्तम बुद्धि पाहून फार आश्चर्य व समाधान पावला; आणि त्यास असें वाटलें कीं, ह्याच्या हातून मोठमोठाल्या गोष्टी व्हाव्या अशी ह्या मुलाची योग्यता आहे; तेव्हां ह्यानें हातीं टांकी घेऊन दगड घडावे हें योग्य नाहीं. मग क्रेतोनें त्याला त्याच्या बापाच्या दुकानांतून काढून विशाभ्यास करावयास लाविलें. साक्रेतिसाच्या गुरुचे नांव आर्किलेयस होतें. त्याची साक्रेतिसावर फार ममता जडली. आर्किलेयस हा, अनेक्सगोरेस नामें एक मोठा पंडित होता, त्याचा विद्यार्थी होता. त्या वेळीं ग्रीस देशांत सिद्धपदार्थविज्ञानशास्त्र, ह्यणजे ज्याच्या योगाने सृष्टपदार्थांचें ज्ञान प्राप्त होतें, तें व ज्यो.

१ वाचणारांनीं हें समजलें पाहिजे कीं, साक्रेतिसाच्या वेळीं अर्किलेयस लोकांत जें पदार्थविज्ञानशास्त्र होतें, तें अर्वाचीन काळच्या त्या नांवाच्या शास्त्रापेक्षा फार निराळें होतें. आपल्या लोकांतल्या जुन्या न्यायशास्त्राप्रमाणें किंवा सांख्यशास्त्राप्रमाणें सृष्टि कशी झाली, व कोणत्या द्रव्यांनीं झाली, इत्यादि विचार त्यांत असत.

तिःशास्त्र, ह्यणजे ज्याच्या साहाय्याने आकाशातील ग्रहनक्ष-
 षादिकांच्या गति वगैरे समजतात, तें, अशीं दोन शास्त्रें
 मात्र लोकांस ठाऊक होतीं. त्यांचा अभ्यास साक्रेतिसा-
 ने प्रथमतः केला, आणि जेनोफन नामक इतिहासकर्त्याच्या
 मतीं त्यास ह्या शास्त्रांची चांगली माहितगारी होती; परंतु
 पुढें ह्या विद्या किती अवघड व किती गहन, व त्यांतील
 विषय किती परस्पर संकीर्ण आहेत; व इतकें असून त्यां-
 पासून थोडक्यांसच काय उपयोग होईल तो होवो; परंतु
 मनुष्यमात्रास ह्मटला असतां त्यांचा फारच थोडा उपयोग
 आहे; असें त्यास वाटून सर्वोपयोगी जें नीतिशास्त्र, ज्यांत
 मनुष्याने ईश्वराशीं, इतर लोकांशीं, व आपणाशीं कसें वा-
 गावें हा विषय आहे, त्या शास्त्राचा अभ्यास चालू करावा,
 असें त्याचे मनांत आलें. सिसरो नामें एक ग्रंथकार
 होता, त्याचें ह्या विषयावर लिहिणें मोठें चमत्कारिक आहे.
 तो ह्यणतो कीं, साक्रेतिसानें स्वर्गाचें नीतिशास्त्र भूमंडळीं
 आणिलें आणि तें शहरोशहरीं व घरोघरीं विदित करून व
 तें मनुष्याचे बुद्धीचे आटोक्यांत आणून देऊन त्यास मान-
 वी केलें; आणि तेणेंकरून त्याची केवळ प्रापंचिक व्य-
 वहारांत योजना करून लोकांत त्यानें विचारीपणा, प्रामा-
 णिकपणा, व सदाचरणाची आवड, हीं वाढविलीं. त्याचें
 मत असें असे कीं, ह्या संसारांत आपलीं आवश्यक कर्मे
 कोणतीं? सहनशीलता, नेमस्तपणा, शहाणपणा, ह्या गुणां-
 चें स्वरूप काय? साधुपणा, खरेपणा, प्रामाणिकपणा,
 ह्यांस अनुकूल व प्रतिकूल गोष्टी कोणत्या? तसेंच लोकांत
 कोणत्या प्रकारची राज्यव्यवस्था असावी, राज्य स्थापण्याचें
 फळ कोणतें, व राज्य करण्याचे नेम कोणते; व लोकांत

जो पुरुष हुकूम करितो व त्यांवर अंमल चालवितो, त्याचे ठायीं अवश्य पाहिजेत असे गुण कोणते, इत्यादि विषयांची माहितगारी करून घेणें सोडून देऊन, अत्यंत गहन जे विषय, ज्यांत मनुष्याची बुद्धि शिरकतच नाही, व जे समजले असतांही त्यांपासून मनुष्यांस कांहीं मोठेंसें सुख होईल असें नाही, अशा विषयांची, ह्मणजे पदार्थविज्ञानशास्त्राची, मौज वाटते ह्मणून केवळ त्याचा विचार करून त्यांत आपलें सर्व बुद्धिवैभव व सर्व वेळ घालविणें हा मनुष्याचा एक मूर्खपणा आहे. - असो, साक्रेतिसानें नीतिशास्त्राचा अभ्यास करून प्राप्त झालेलें ज्ञान कोणत्या कामास लाविलें, हें पुढील ग्रंथावरून वाचणारांच्या ध्यानांत येईल. साक्रेतिसानें ह्याप्रमाणें व्यासंग चालविला होता, ह्मणून, तो ज्या शहरांत असे, तेथें राहणाऱ्या प्रतिष्ठित लोकांस जीं कामें करावीं लागत, तीं करावयाचीं त्यानें सोडलीं होतीं काय ? नाही, नाही. सच्छास्त्राच्या अभ्यासाच्या योगानें तो तीं कामें करण्याविषयीं इतर लोकांपेक्षां उलटा अधिक जपत असे. आथेन्स शहरांतील लोकांप्र-

१ वाचणारानें लक्ष्य देण्याजोगी मोठी चमत्कारिक गोष्ट ही आहे कीं, साक्रेतिसासारख्या अलौकिक बुद्धिवान् पुरुषास जी विद्या असंभवी व निरुपयुक्त भासली, तीच विद्या (पदार्थविज्ञान) हल्लीं सर्वोत्कृष्ट व अत्यंत उपयोगी होऊन बसली आहे. युरोपाच्या लोकांस पृथ्वींत एवढा थोरपणा व प्राबल्य आज प्राप्त झालें आहे, त्याचें मुख्य कारण सृष्टपदार्थांच्या धर्मांचें ज्ञान, व त्या ज्ञानाची संसारसुखाकडे योजना करण्याची युक्ति, हीं आहेत. भागीची गाडी, तारायंत्र, इत्यादि लक्षावधि कल्पना युरोपांत निघाल्या आहेत, त्यांचें बीज सृष्टपदार्थांच्या धर्मांचें ज्ञान होय. ह्यावरून वाचणारानें असें मनांत आणावें कीं, कोणती गोष्ट संभवनीय किंवा असंभवनीय ह्याचा निर्णय करणें अत्यंत बुद्धिमान् पुरुषास सुद्धां अशक्य आहे.

माणें तो हातांत शस्त्र घेऊन लढावयास जात असे; परंतु दुसऱ्यांत आणि ह्यांत विशेष इतकाच होता कीं, लढाई करण्यांत ह्याचे जे उद्देश असत ते दुसरे लोकांच्या उद्देशांपेक्षां श्रेष्ठ व चांगले असत.

त्यानें बहुत मोहिमी केल्या, व तो बहुत लढायांमध्ये गेला होता; आणि सर्व प्रसंगीं सहनशीलता व शौर्य ह्या गुणांविषयीं त्याची वाहवा होत असे. आथेन्स शहरांत सिनेत नामें एक सभा होती. तींतील हा एकदां सभाधिपति झाला होता. त्या प्रसंगीं ह्यानें मोठी न्यायपक्षपातिता प्रकट केली, आणि तसें करण्यांत जरी मोठमोठाले अनर्थ होते, तरी ते त्यानें जुमानिले नाहीत. त्यानें

१ आथेन्सचे राज्य प्रजासत्ताक होतें. तेथें सर्व लोकांस लष्करी शिपायांचें काम करणें अवश्य असे. किती अंशीं ह्याच प्रकारची रीत हल्लीं युरोपखंडांत व अमेरिकाखंडांत चालू आहे. तेथें प्रत्येक मनुष्यास काहीं वर्षे तरी लष्करांत शिपाई होऊन चाकरी करावी लागते. अशा फौजेस इंग्रजांत कांस्कृपशन किंवा मिलिश्या असें म्हणतात.

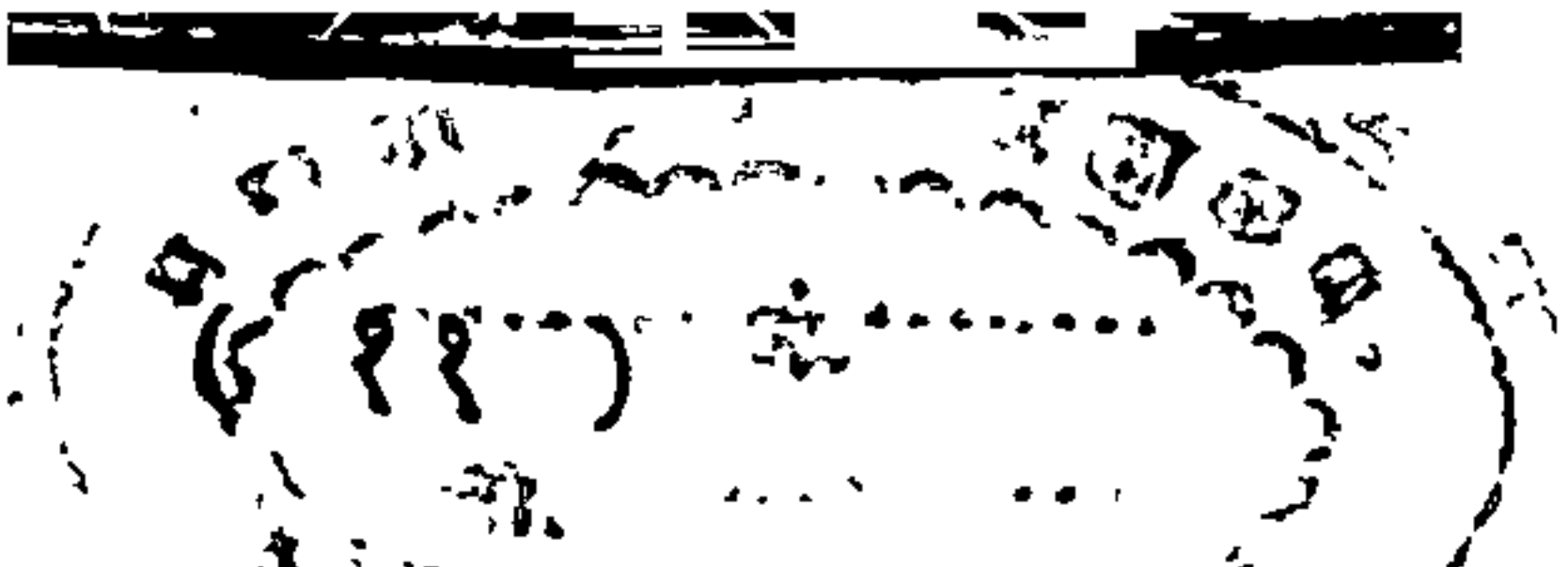
२ एका प्रसंगीं आथेन्सच्या लोकांनीं शत्रूवर फौज पाठविली असता त्या फौजेनें शत्रूचा पराभव तर केला; परंतु ती लढाई पाण्यांत झाली, व त्या प्रसंगीं मोठें तुफान होऊन कितीएक लढाऊ गलबतें फुटून त्यावरील लोक समुद्रांत बुडून मेले. पुढें लढाईस गेलेले सरदार परत आल्यावर, गलबतें फुटून समुद्रांत बुडून शिपाई लोक मरत असता ह्यांनीं त्यांस मदत करण्याची हयगय केली, असा गुन्हा त्या सरदारांवर त्यांच्या शत्रूंनीं घातला, आणि ते असें म्हणाले कीं, ह्या गुन्हेगार सरदारांस ह्या गुन्हाबद्दल देहान्त शिक्षा द्यावी कीं नाही, असा प्रश्न घालून एकंदर लोकांचें मत घ्यावें, व बहुमताप्रमाणें तजवीज करावी. ह्याप्रमाणें करणें त्या संस्थानच्या कायद्यास विरुद्ध होतें, व ही गोष्ट गैरशिस्त आहे म्हणून थोड्या लोकांनीं शंका काढिली; परंतु त्या सरदारांस शत्रू फार होते; त्यांनीं अशी धमकी दिली कीं, ह्या गुन्हेगार सरदारांस बचावण्याचा यत्न कोणी केला, तर त्यांचीं नांवें गुन्हेगारांत घातलीं जातील. ह्या धम-

लहानपणापासून मोतादीनें खाण्यापिण्याची व श्रम करण्याची व किती व कसेही हाल पडले असतां ते काढण्याची आपणास संवय लाविली होती, आणि नगरवासी प्रतिष्ठित लोकांस जीं कामें अवश्य करावीं लागतात, त्यांतून बहुतेक कामें वर सांगितलेल्या गुणांचून बहुधा घडत नसत. धनाचा धिक्कार व दारिद्र्याची प्रीति हीं जितकीं साक्रेतिसाच्या ठिकाणीं होतीं, त्यांपेक्षां तीं अधिक ज्याचे ठायीं आहेत, असा मनुष्य सांपडणें कठीण. निरिच्छता हा ईश्वरी गुण होय, आणि हा गुण मनुष्यांच्या ठिकाणीं जसजसा वाढतो, तसतसें त्यांचे ठिकाणीं ईश्वरी सादृश्य येतें, असें त्याचें मत असे. त्याची समजूत अशी असे कीं, ईश्वराचे ठायीं जें परिपूर्णत्व आहे, त्याचें एक कारण हें आहे कीं, त्यास कोणत्याही गोष्टीची अपेक्षा नाहीं, आणि ह्याकरितां मनुष्याच्या अपेक्षा जसजशा कमी होत जातात, तसतसें त्याचे ठायीं ईश्वराचें सादृश्य विशेष येतें. लग्नादि समारंभांत लोकांस सोन्याहव्याचे अलंकार घालून मिरवतांना, व ऐषआरामी करून थोरवी दाखवितांना, त्यानें पाहिलें ह्मणजे तो आपल्या अवस्थेचा मोठा संतोष मानून असें ह्मणत असे कीं, अहो, मी केवढा सुखी आहे ! मी जे हे पदार्थ पाहत आहे, व जे प्राप्त होण्याकरितां, व प्राप्त झाल्यावर ज्यांचे रक्षणाकरितां, किती दुःखें भोगावीं लागतात, व किती श्रम करावे लागतात, अशा ह्या पदार्था-

कीस भिऊन शंका काढणारांनीं, आमची काहीं एक शंका नाही, ह्मणून सांगितलें. ह्या प्रसंगीं साक्रेतिस मुख्य सभासद होता. त्यानें मात्र सर्व भय सोडून साफ सांगितलें कीं, ही जी तुझी गोष्ट करतां ही कायद्यास विरुद्ध आहे व ही मला मान्य नाही.

पैकीं मला कितीएक पदार्थाची मुळीच गरज नाही. साक्रेतिसाच्या बापानें मरते वेळेस त्याकरितां सुमारे दोन हजार रुपये मागें ठेविले होते. पुढें त्याच्या एका मित्रास तेवढ्याच रकमेचें काम होतें, ह्मणून त्यानें ते त्यास दिले. पुढें त्या मित्राचें काम फसून त्याची रकम ठार वुडाली. तथापि एवढी खोट त्याला लागली असतां, तिचें त्यानें आपल्या वैराग्याच्या व समाधानवृत्तीच्या योगानें सहन केलें. असें तसें सहन नव्हे, तर त्या खोटीविषयीं त्यानें चकार शब्दही कधीं काढिला नाही. कानामिक्सनामक ग्रंथांत जेनोफनानें असें लिहिलें आहे कीं, त्याच्या घरांतील सर्व चीजवस्त मिळून १२० रुपयांवर नव्हती, इतका तो गरीब होता. आथेन्स शहरांतील मोठमोठे धनाढ्य लोक त्याचे मित्र होते, व आपल्या संपत्तींतून कांहीं अंश साक्रेतिसानें घ्यावा ह्मणून त्यांनीं त्यास जितका पाहिजे तितका आग्रह केला; परंतु तें त्यांचें ह्मणणें त्यानें कधींही मान्य केलें नाही. त्यास कांहीं गोष्टीची गरज लागली असतां, ती लोकांस सांगण्यास तो कधींही लाजत नसे. एके दिवशीं तो मित्रमंडळींत बसला असतां असें ह्मणाला कीं, मजपाशीं जर पैसा असता, तर मी आपणास एक आंगरखा केला असता. ही गोष्ट तो कोणा एकास विशेषेंकरून उद्देशून बोलला असें नाही; पण त्यानें आपणास जी निवृत्ता होती, ती सामान्यतः सर्व मित्रमंडळीस सांगितली. हें ऐकून त्याचे सर्व शिष्य, हां लहानशी नजर साक्रेतिसास मी देईन, मी देईन, असें भांडूं लागले. सिनेका नामें रोमन लोकांत एक मोठा ग्रंथकार होता, तो असें ह्मणतो कीं, साक्रेतीस त्यास पुढें

आंगरख्याची गरज लागेल, हें आपल्या बुद्धीनें पूर्वीच समजावयाजोगें असतां, तें त्याच्या विद्यार्थ्यांस न समजून त्यांनीं त्यास ती गरज तोंडानें बोलण्याचा प्रसंग आणिला, ह्यावरून ते फार मंदबुद्धि होते, असें दिसतें. आर्चिले-यस ह्मणून मासिदोनिया प्रांताचा एक राजा होता. त्याच्या मनांत फार होतें कीं, साक्रेतिसासारखें रत्न आपल्या पदरीं असावें; ह्मणून त्यानें बहुत नजरा देऊन त्यास बोलावण्यास वकील पाठविला; परंतु ही गोष्ट न स्वीकारितां साक्रेतीस असें बोलला कीं, आपण त्या पुरुषाकडे गेलों असतां तो जे उपकार करील ते फेडण्याचें जर आपल्या आंगीं सामर्थ्य नाहीं तर आपण त्याकडे जाऊं नये; असें एका इतिहासकारानें लिहिलें आहे; परंतु सिनेका हें उत्तर मान्य करित नाहीं. तो असें ह्मणतो कीं, भलत्या भलत्याच गोष्टींत थोरवी व प्रतिष्ठा हीं आहेत, असें राजांस वाटत असतें, ती त्यांची भ्रान्ति घालविणें, संपत्तीचे वास्तविक उपयोग अमुक आहेत, त्याकरितां ती पाहिजे, नुसती ती ह्मटली असतां तुच्छ पदार्थ आहे, असें त्यांचे मनांत भरवून देणें, राज्य करण्याची कला त्यांस शिकविणें, सारांश, ह्या लोकांत आपण वागावें कसें, व कोणत्या रीतीनें चाललें असतां, ह्या लोकीं आपला शेवट गोड होईल, ह्या गोष्टींचा त्यांस उपदेश करणें हे राजांवर विद्वानांचे लहान प्रत्युपकार आहेत काय? ह्यास्तव आपल्या हातून प्रत्युपकार होणार नाहीं, ह्मणून साक्रेतिसानें त्या राजाचें बोलावणें पतकरलें नाहीं, असें नव्हे; तर त्यानें असा विचार केला कीं, जेथील लोक स्वतंत्र अशा ह्या आथेन्स शहरांत सुद्धा लोकांस आपला स्वतंत्रपणें वागण्याचा प्रकार सोसत नाहीं,

इतका आपला निस्पृहपणा आहे; तेव्हा अशा विस्पृह स्वभा-
वास स्वेछेने दुसऱ्याची ताबेदारी प्रतिकरणे हे योग्य नाही;
असे वाटून तो मासिदीनचे दरवारी गेला नाही. ह्या-
प्रमाणे तो संसारांत विलक्षण हाल काढीत असे, परंतु त्या
हाल काढण्यामुळे तो त्या काळच्या विद्वानांसारखा दुर्मुख-
छेला नसे. तो मंडळींत बसला असता, किंवा कोणाशी
संभाषण करूं लागला असता, फार उल्हासवृत्ति आणि
मोठा रसिक असे; आणि दुसऱ्याचे मनोरंजन करण्यावि-
षयी तर काय केवळ मूर्तिमान् रसच होता. तो पराका-
ष्ठेचा दरिद्री होता, तरी तो आपले घर, वस्त्रप्रावरण चां-
गुले स्वच्छ राखण्याविषयी मोठा बाणा बाळगी. त्या
काळीं आंतिस्थिनीस नामें एक विद्वान् असे. तो ने-
हमीं मळकट व लकतऱ्या लोंबलेलीं अशीं पांघरुणे आं-
गावर घेऊन, मी मोठा निस्पृह आहे, असें मोठे उपहा-
सास्पद बोंग करी. तें साक्रेतिसाला अगदीं आवडत
नसे. तो एकदां त्यास ह्मणाला कीं, तुम्ही अशा चिंध्या
आंगावर घेतां, परंतु त्यांच्या भोंकांतून तुमचा गर्व मात्र
लोकांच्या दृष्टीस पडतो. त्या पुरुषाचे ठायीं हा एक
मोठा गुण होता कीं, त्याचे मन सर्वकाळ शांत असे. ती
शांति अशी कीं, कोणतेही अरिष्ट येवो, कोणतीही हानि होवो,
कोणताही उपद्रव होवो, किंवा कोणतेही दुःख किंवा अपमान
भोगावा लागो; पण ती त्याच्या अंतःकरणांतून कधीं ढळ-
लीच नाही. कोणी ह्मणतात कीं, हा मूळचा फार तापट व
हूड होता, व पुढें त्याचे आंगीं जो उपशम आला तो उप-
शम, तो विचार करीत असे, त्या विचाराचे, व आपले
चित्ताचा जय करून सन्मार्गी प्रवृत्त करण्याविषयीं जो

त्याचा रात्रंदिवस प्रयत्न चालला होता, त्या प्रयत्नाचेंच केवळ फळ होय; आणि हेंच जर खरें असेल, तर येणें- करून त्याची योग्यता फारच मोठी होती, असें समजावें. जिनेका असें लिहितो कीं, मी आतां रागावणार असें जर तुमच्या नजरेस आलें, तर तत्काळ मला त्या गोष्टीची सूचना करीत जा, आणि तुह्यांस रागावतीं मीं पाहिलें, तर मीही तुह्यांस तें कळवीत जाईन. खरेंच, आपण जोंपर्यंत शुद्धीवर आहों, व आपल्या आंगाचा संताप झाला नाही, तोंपर्यंत कांहीं उपाय केल्यास आपणास कोप आवरतां येईल, पुढें येणार नाहीं. आपणास राग येतो आहे, असें त्यास समजल्यावर प्रथमतः मोक्ष्यानें बोलत असल्यास तो लागलाच आपला स्वर हलका करी, किंवा अगदींच उगा राही. एकदां त्याच्या चाकरानें त्याचा कांहीं अपराध केला होता, त्यामुळें आपणास मोठा राग आला, असें समजून तो त्यास ह्मणाला कीं, अरे, ह्या वेळेस जर मला राग आला नसता, तर मीं तुला ठोकलें असतें. एकदां कोणी एकानें त्याच्या तोंडांत मारिली होती; तेव्हां त्यास राग न येतां तो हांसून बोलला कीं, शिरस्त्राण केव्हां घालावें हें ठाऊक नसणें हें मोक्ष्या दुर्दैवाचेंच एक लक्षण आहे. ह्या वेळीं माझ्या डोक्यावर शिरस्त्राण जर असतें, तर मला ह्या मनुष्याचे ताडनापासून कांहीं एक व्यथा झाली नसती. त्याच्या आंगीं जितकी सहनशीलता होती, तितकी सर्व प्रगट करण्यास त्यास घरांतच प्रसंग पडत असे, त्यासाठीं उंबऱ्यावाहेर जाण्याची गरज नव्हती. जांतधी नामें त्याची बायको होती, तिचा स्वभाव पराकाष्ठेचा तापट, छांदिष्ट, व द्वाड, असा असे. त्या कृत्येनें त्यास मनस्वी त्रास

देऊन सहनशीलतेविषयीं त्याचें फारच सत्व पाहिलें. त्या स्त्रीचा स्वभाव तिच्याशीं लग्न करण्याच्या अगोदरपासून त्याला ठाऊक होता. जेनोफनाच्या ग्रंथांत असेंच लिहिलें आहे कीं, वायकोनें केलेला अपमान जर आपणाच्यानें सोसवला, तर मग ज्याबराबर आपणास वागतां येणार नाहीं, असा तर द्वाड मनुष्य राहणारच नाहीं, अशा खातरीनें दुसऱ्या वायका टाकून जाणून बुजून मीं हिशीं लग्न केलें, असें साक्रेतीस आपल्या तोंडानें बोलत असे; आणि त्याच उद्देशानें जर त्यानें तिशीं संबंध केला असला तर त्याचा उद्देश पूर्ण सिद्धीस गेला ह्यांत कांहीं एक संशय नाहीं; कां कीं, ह्या जगांत हिजपेक्षां कजाग व आर्ष व दुष्ट दुसरी वायको कधीं झाली नसेल. तिनें कोणती शिवी ह्मणून त्याला दावयाची वगळली नाहीं, किंवा कोणताही उपद्रव करावयाचा ठेविला नाहीं. कधीं कधीं ती त्यावर अशी संतापून आणि बेफाम होऊन जाई कीं, ती उभ्या रस्त्यांत त्याचीं वस्त्रें फाडी. एकदां तर तिनें त्वेषाच्या भिरीरींत तोंडांत ज्या शिव्या आल्या त्या सर्व देऊन शेवटीं त्याचे डोईवर घाणेऱ्या पाण्याची घागर ओतली. असें तिनें केलें तरी तो हांसून इतकेंच बोलला कीं, असा कडकडाट झाल्यावर पाऊस पाहिजेच होता! कोणी प्राचीन ग्रंथकार असें लिहितात कीं, साक्रेतीस ह्यास दुसरी एक वायको होती, तिचें नांव मिरतो. ती अरिस्तायजीस ह्मणून ग्रीक लोकांत एक मोठा प्रसिद्ध पुरुष होता, त्याची नात होती. त्या दोवींनीं साक्रेतिसास पराकाष्ठेची पीडा दिली. त्यांचें ऐक्यमत झटलें ह्मणजे त्याला शिव्यांची लाखोली वाहण्यांत मात्र

असे. ते ग्रंथकार असें झणतात कीं, 'पिलापोनीससची लढाई चालली असतां मोठी जरीमरी उठून आथेन्स शहरांतिल बहुत मनुष्ये मेलीं. मग पुनः लोकांचा भरणालकर व्हावा झणून आथेन्स शहरांत असें ठरविलें होतें कीं, ज्यास पाहिजे त्यानें एका काळीं दोन वायका कराव्या. साक्रेतीस ह्यानें ह्या ठरावाप्रमाणें दोन वायकां केल्या होत्या. ग्रंथकारांस असें कंठण्यास एका ग्रंथाचा आधार आहे; परंतु प्लूतो, जेनोफन, वगैरे ग्रंथकार साक्रेतीसाचे शिष्य होते, त्यांस त्याची चांगली माहीतगारी होती. ते त्याच्या दुसऱ्या लग्नाची कोठें कांहींच गोष्ट लिहित नाहींत. तसेंच जेनोफन, दायदोरस, वगैरे ग्रीस देशाचे इतिहासकार ह्यांनीं पिलापोनीससच्या लढाईची सविस्तर हकीकत लिहिली आहे; परंतु ती लढाई चालली असतां आथेन्स शहरांत वर सांगितलेला कायदा ठरला होता, असें त्यांनीं कोठेंही लिहिलें नाहीं. ह्यावरून साक्रेतीस ह्यानें एका काळीं दोन वायकां केल्या होत्या, ही गोष्ट अगदीं खोटी आहे, असें सिद्ध होतें.

१ आथेन्सचे राज्य व स्पार्टाचे राज्य ह्या दोहोंमध्ये ही लढाई चालली होती. ग्रीस देशातील सर्व संस्थाने कांहीं एका पक्षास व कांहीं दुसऱ्या पक्षास अशीं मिळालीं होती. ह्या लढाईस इसवी सनाच्या पूर्वी ४३१ व्या वर्षीं शरेंभ होऊन ती सत्तावीस वर्षे चालली होती. ग्रीस देशाचा दक्षिणेकडील द्वीपकल्परूप जो भाग आहे त्यास प्राचीन काळीं पिलापोनीसस असें झणत; व हल्लीं मोरिया झणतात. त्या भागातील बहुतकरून सर्व लोक एका झणजे स्पार्टन लोकांच्या पक्षास अस-
लढाईस ते नांव पडलें.

अध्याय २.

साक्रेतीस ह्यास एक दीमन् अनुकूल
असे, हा ह्या अध्यायांतील विषय आहे.

हिंदु लोक जसे यक्ष, किन्नर, इत्यादि उपदेव मानितात, तसें ग्रीक लोक दीमन् मानीत असत. साक्रेतीस ह्यणत असे कीं, एका दीमनाचा मज्जर प्रसाद आहे. बहुतेक कृत्यांत तो मला बुद्धिवाद सांगतो, व माझा सांभाळ करितो. ह्या दीमनाची कांहीं माहिती झाल्यावांचून साक्रेतीस ह्याचा पूर्ण वृत्तांत आमच्या वाचणाऱ्यांस समजणार नाही, ह्यणून ह्या अध्यायांत ह्याविषयींचें निरूपण करितों.

हा दीमन् कोणता होता, ह्याविषयीं ग्रंथकारांचीं मते भिन्न भिन्न आहेत; परंतु बहुतेक ग्रंथांत त्याचें नांव "साक्रेतीस ह्याचें दीमन्" असें प्रसिद्ध आहे. ही देवता त्यास अमुक गोष्टी कर ह्यणून सांगत नसे; परंतु जींत त्याच्या नाश अशी कांहीं गोष्ट तो करूं लागला असतां मात्र, ती करण्यापासून त्याचें मन फिरवीत असे. प्लूतार्क ह्यणून प्राचीन काळच्या लोकांचा वृत्तांत लिहिणारा एक ग्रीक ग्रंथकार होता, त्यानें एका ग्रंथांत साक्रेतीस ह्याच्या दीमनाविषयीं वर्णन केलें आहे. त्यांत त्यानें त्या दीमनाविषयीं व त्याच्या अस्तित्वाविषयीं प्राचीन ग्रंथकारांचीं मते लिहिलीं आहेत. त्या मतांतून जें मत विशेष युक्तिसिद्ध दिसतें, तें येथें लिहितों. आतां ह्या मतावर प्लूतार्क याचा मोठा निर्भर आहे असें वाटत नाही. असो.

ही गोष्ट सर्वास विदित व मान्य आहे कीं, पुढें काय होईल ह्याचें वास्तविक व स्पष्ट ज्ञान एका ईश्वरास मात्र

आहे; मनुष्यास त्याविषयीं अटकळी मात्र करितां येतात. अटकळ, जीस शास्त्रांत अनुमान असें ह्मणतात, ती बांधण्याचा असा प्रकार आहे कीं, कांहीं गोष्टीमागून कांहीं गोष्ट घडतांना बहुत वेळां पाहून, पाहणारास प्रथम पाहिलेली गोष्ट दुसऱ्या गोष्टीस कारण आहे, असें वाटू लागते. मग जी गोष्ट कारणरूप असते, तिजसारखी दुसरी पाहिली असतां तिचे मागून कार्यरूप गोष्ट होईलच असें जें वाटते, त्याचें नांव अनुमान किंवा अटकळ. हें स्पष्ट मनांत येण्याकरितां एक उदाहरण सांगतो. दोन पुरुषांनीं एकास सात आठ वेळ गार पाण्यानें सकाळीं स्नान करतांना पाहिलें, व तितके वेळां त्यास पडसें येतानाही पाहिलें. एकास असें वाटलें कीं, पाण्यानें स्नान करणें हेंच पडशास कारण. दुसरा विचारी होता, त्यास गार पाण्याचें सकाळचें स्नान पडशाचें कारण असें वाटलें. आतां एखाद्या दुसऱ्या मनुष्यास ऊन पाण्यानें स्नान करितांना पाहून ह्या दोघांनीं त्यास पडसें येईल किंवा नाहीं, ह्याविषयीं अनुमानें केलीं असतां पहिल्याच्या अनुमानापेक्षां दुसऱ्याचें अनुमान खरें होईल. सारांश, कांहीं मनुष्यांनीं केलेलें भाकीत चांगलें जमते; त्याचें कारण असें असतें कीं, पुढें घडून येणाऱ्या गोष्टीस साधकबाधक जीं निरनिराळीं कारणें असतात, त्यांमध्ये कोणतीं बलवत्तर आहेत, असा विचार अभ्यासामुळे त्यांस अगदीं बरोबर करितां येतो, आणि तेणेंकरून अमुक काम परिणामीं सिद्धीस जाईल किंवा फसेल, हें त्यांस स्पष्ट दिसतें. अशी जी भाकीत करण्याची शक्ति, ही कांहींशी ईश्वरी गुणासारखी आहे, व ही ज्या मनुष्यांचे ठायीं असत्ये, त्यांस इतर मनुष्यांपेक्षां श्रेष्ठपणा येतो, व ईश्वरा-

चें कांहीं सादृश्यही येतें. कां कीं, त्या ईश्वरानें पुढील येणाऱ्या गोष्टींविषयीं कशी काय योजना करून ठेविली आहे, हें स्वशक्तीनें त्यांस बरेंच समजतें, आणि ती शक्ति लोकांस अद्भुत वाटण्याकरितां आत्मांशीं देवता एकांतीं बोलत असते, व तिचा आत्मांवर मोठा प्रसाद असे, अशीं ते नानाप्रकारचीं ढोंगें करितात; पण असें केल्यामुळे साक्रेतिसाचा बहुत लोक मत्सर करूं लागले.

अध्याय ३.

देल्फाय् येथील देवानें असा कौल दिला होता कीं, सर्व मनुष्यांपेक्षां साक्रेतिसाचें ज्ञान अधिक आहे, ही गोष्ट ह्या अध्यायां सांगितली आहे.

हल्लीं हिंदु लोकांत जशीं पंढरपूर, जेजुरी, जगन्नाथ, वगैरे जागृत देवस्थानें मानितात, तसें प्राचीनकाळीं ग्रीस

१ ह्या कलमांत रोलिन साहेबाचें मत लिहिलें आहे; परंतु ह्या मना-प्रमाणें साक्रेतिसाच्या भागीं दांभिकपणाचा दोष येतो, झणजे विशेष अकलेच्या योगानें त्यास पुढील गोष्टी समजत असता, त्या देवाकडून मला कळतात, असें तो ढोंग करी, असा भाव ह्या कलमांतून निघतो. ही गोष्ट साक्रेतिसाचें, तो मोठा सडजन व चांगला मनुष्य होता, झगून जें ह्या ग्रंथांत वर्णन केले आहे, त्याशीं विरुद्ध आहे. तसेंच कांहीं दिवसांपूर्वीं ग्रीस नामक साहेबानें ग्रीस देशाच्या इतिहासाविषयीं जो मोठा प्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला आहे, त्या ग्रंथाशीं हें मत विरुद्ध आहे. ग्रीस साहेब असें स्पष्ट लिहितो कीं, तूं अमुक गोष्ट करूं नको असें देव आपणास सुचवितो अशी साक्रेतिसाची वास्तविकच समजूत असे. तें त्याचें ढोंग नव्हतें. तो जेव्हा लहान मूल होता, व कार्यकारणभावावरून पुढील गोष्टींचें अनुमान करण्याचें सामर्थ्य त्याचे भागीं नव्हतें, तेव्हापासून ती देवी सुचना त्यास होत असे, असें साक्रेतीस झणे, असें प्राचीन ग्रीक ग्रंथांत लिहिलें आहे.

देशांत देल्फाय नामें एक मोठें विख्यात जागृत देवस्थान मानीत असत. तेथील देवाचें नांव अपालो असें होतें. त्या देवावर ग्रीस देशांतल्या सर्व लोकांची पराकाष्ठेची श्रद्धा असे, आणि त्यांस कोणतीही गोष्ट समजून व्यावयाची झाली तर ते त्या स्थळीं जाऊन तेथें देवाची एक पुजारीण बाई असे, तीस विचारीत, ह्मणजे ती त्यांचे प्रश्न कितीही कठीण असले, तरी त्यांचीं उत्तरे देई. तीं उत्तरे साक्षात् देवाच्या तोंडून आलेल्या उत्तरांप्रमाणे ते खरीं मानीत असत; असे. आपल्या गुरूचा ज्यास मोठा अभिमान असा साक्रेतीस ह्याचा चिरिफन नामें एक विद्यार्थी होता. तो सहज देल्फाय येथें गेला असतां, त्यानें साक्रेतिसापेक्षां शहाणा असा कोणी मनुष्य आहे काय ? ह्मणून तेथील पुजारणीस प्रश्न केला. तेव्हां तिनें सांगितलें कीं, कोणी नाही. साक्रेतिसास हें उत्तर कळल्यावर तो पराकाष्ठेच्या घोंटाळ्यांत पडला. त्यास ह्याचा कांहींच अर्थ समजेना. तो आपले मनांत विचार करूं लागला कीं, अहो, ह्या उत्तराचा अर्थ काय असावा वरें ? मजविषयीं तर मला पक्की खातरी आहे कीं, माझे ठायीं थोडें किंवा बहुत कांहींच शहाणपण नाही. वरें कौल खोटा असेल, असाही अंदेशा माझ्यानें घेववत नाहीं; कां कीं, देवता कधींही खोटे बोलत नाहींत. अशी दोहोंकडून अडचण आल्यावर त्यानें ह्याविषयीं एकाग्रचित्त करून फार विचार केला; व ह्या उत्तराचा अर्थ काढण्यासाठीं मनस्वी श्रमही घेतला. तो असा कीं, आथेन्स शहरांत एक गृहस्थ असे. तो मोठा अमलदार, राज्यप्रकरणांत मोठा प्रवीण, व मोठा मुत्सदी होता. तो त्या

शहरांत जे जे मोठमोठे नामांकित शहाणे असत, त्यांमध्ये मोडत असे, व दुसरे लोक त्यांच्या आंगीं जितकी योग्यता समजत, तिजपेक्षां आपल्या आंगीं अधिक योग्यता आहे, अशी त्याची खातरी असे. त्यास साक्रेतिसानें प्रथमतः कांहीं प्रश्न करून पाहिले.

° त्याशीं संभाषण केल्यावरून साक्रेतिसास दिसून आलें कीं, त्यास कांहीं समजत नाहीं. मग त्यानें हें त्याचें अज्ञान चांगलें समजावयाजोग्या शब्दांनीं त्यास व्यंग्येक्तीनें सुचविलें, तेणेंकरून तो गृहस्थ व दुसरे जे लोक तेथें होते ते साक्रेतिसाचा द्वेष करूं लागले. नंतर राज्य-प्रकरणांत वाणा वाळगणारे जे आणखी दुसरे लोक हेते त्यांजकडे जाऊन त्यांशीं संभाषण करून त्यांसही कांहीं येत नाहीं, असें त्यानें ठरविलें. ह्या त्याच्या शोधापासून त्यास इतकेंच फळ प्राप्त झालें कीं, त्यानें आपणास शत्रु मात्र पुष्कळ करून घेतले. राज्यप्रकरणीं लोक संपल्यावर तो कवींशीं संवाद करूं लागला, आणि पाहतो तो त्यांचे ठायीं तर, राज्यप्रकरणीं लोकांच्यापेक्षां फारच अहंता भरली आहे, व विद्या व ज्ञानेपणा हे गुण खरोखरी ह्मटले असतां फारच कमी आहेत, असें त्याचे नजरेस आलें. पुढें त्यानें ज्ञात्याचा शोध कारागीर लोकांमध्ये चालविला. त्या लोकांत त्याचे दृष्टीस असें पडलें कीं, एकाद्या कामांत एकाद्या वाकबगार असला ह्मणजे तेवढ्या वाकबगारी मुळें तो कारागीर आपणास इतरही सर्व कामें येतात असें समजे. सारांश, पुष्कळ बढाई करावी हा दोष अथिन्सांतील सर्व लोकांमध्ये होताच, व ते लोक मोठे डौली असत. ह्यामुळें ते आपण सर्वज्ञ आहों, असा आव घालीत, आणि

कोणताही विषय निघाला असतां त्यावर पांडित्य करण्यास मार्गें पुढें पाहत नसत; आणि ते स्वभावतः धूर्त असत; ह्यास्तव कोणताही प्रसंग पडला असतां, आपलें अज्ञान बाहेर न पडूं देतां ते धौत्यानें तो मारून नेत. ह्याप्रमाणेंच त्यानें परदेशचे लोकांतही शोध केला; पण त्यांतही त्यास कोणी ज्ञाता सांपडला नाही.

नंतर साक्रेतिसानें आपणाविषयीं विचार केला, व ज्यांशीं त्यानें आजपर्यंत वादविवाद केले त्यांशीं आपली तुलना केली; त्या वेळेस त्याचे नजरेस असें आलें कीं, मजमध्ये व लोकांमध्ये भेद हाच कीं, ज्या गोष्टी त्यांस वस्तुतः समजत नाहींत त्या मलाही समजत नाहींत; पण मी आपलें अज्ञान प्रांजलपणें पतकरितों, आणि ते तसें करीत नाहींत. ह्या सर्व विचारांवरून त्यानें असा सिद्धांत केला कीं, वास्तविक ज्ञाता ह्यटला असतां एक ईश्वर मात्र आहे. आतां अपालोच्या पुजारणीनें मला ज्ञाता ह्यटलें त्याचा अर्थ इतकाच कीं, मनुष्यांत वास्तविक ज्ञाता तर कोणीच नाही; तेव्हां जो मनुष्य साक्रेतिसाप्रमाणें आपलें अज्ञान समजतो, तोच मनुष्यांत ज्ञाता होय.

अध्याय ४.

साक्रेतीस आयेन्स शहरांतिल मुलांस विद्या शिकविण्याचे कामास लागला. त्याचे विद्यार्थी त्याजवर पराकाष्ठेची प्रीति करीत, व तो धर्मसंबंधी व राज्यसंबंधी उत्तम नियम त्यांचे मनांत भरवून देई. हा ह्या अध्यायांतिल विषय आहे.

साक्रेतिसाच्या जन्मांत त्यास ज्या मुख्य मुख्य गोष्टी घडल्या, त्यांपैकी काहीं गोष्टी इतके वेळ सांगितल्या.

आतां पुढें ज्या गोष्टीनें वाचणाऱ्यांस त्याचें स्वरूप मुख्य-
 त्वेंकरून समजेल, ती गोष्ट सांगण्यास आरंभ करितों.
 ती गोष्ट ही कीं, त्यानें सर्व जगास विद्योपदेश करण्या-
 विषयीं, व विशेषेंकरून आथेन्स शहरांतील मुलांस सुज्ञ
 करण्याविषयीं, श्रम घेतले. लिबोनियस असें लिहितो कीं,
 बीपाचें मुलांच्या हिताविषयीं व उत्कर्षाविषयीं जसें लक्ष
 असतें, तसें त्याचें स्वदेशीय लोकांच्या कल्याणाविषयीं लक्ष
 होतें; परंतु ज्या भ्रांति लहानपणापासून मनुष्याच्या मनांत
 शिरून त्याच्या काळ्या केंसांचे पांढरे केंस होत तोंपर्यंत
 त्याचे ठायीं राहिल्या, त्या भ्रांति त्याच्याकडून सोडवणें
 कठीण असें समजून त्यानें प्रौढ वयांत आलेल्या लोकांचे
 डोळे उघडणें टाकून तो मुख्यत्वेकरून मुलांच्या मनांत
 आपले उपदेश भरवून देण्याविषयीं मेहनत करूं लागला;
 आणि हा त्याचा विचार फार चांगला होता. कां कीं,
 ज्या वावरांत फार रान माजलें असतें, व त्यांच्या पाळांनीं
 आंत शिरून जें व्यापून टाकिलें असतें, त्या वावरांतील
 सर्व रान तोडून व खोल खोल गेलेलीं मुळें खणून काढून
 तेथें सुंदर बाग लावण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षां, ज्या वावरां-
 त मुळीं झाडझुडूप व तन नाहीं, तें नंगरून तेथें तो
 बाग लावण्याविषयीं प्रयत्न करावा, ह्यांत फार शहाणपण
 आहे; आणि रान माजलेलें वावर चांगलें करण्यापेक्षां प्रौढ
 वयांत आलेल्या मनुष्यांस सुधारण्यांतही एक विशेष अड-
 चण आहे. ती ही कीं, वावर नीट करूं लागलें असतां,
 तें प्रतिबंध करीत नाहीं; पण ह्यांच्या मनांतील भ्रांति काढूं
 लागलें असतां, हे प्रतिबंध करितात. असो.

त्या वेळेच्या इतर पंडितांच्या जशा शाला असत, तशी

साक्रेतीस ह्याची शाळा नव्हती; व त्यांच्या जशा पाठ सांगण्याच्या वेळा नेमलेल्या होत्या, तशाही ह्याच्या नव्हत्या. भोंवतालीं विद्यार्थी मंडळी घेऊन मध्यें आपण गुरूच्या आसनावर बसून त्यांस पाठ सांगतो आहे, असें त्यानें कधींच केले नाहीं. तो प्रसंग आला ह्मणजे जेथें पाहिजे तेथें व जेव्हां पाहिजे तेव्हां लोकांस विद्या शिकवीत असे. रपेटीच्या वेळेस, चार मंडळींत बसून गोष्टी सांगतांना, जेवतांना, फौजेत असतांना, फार काय सांगारें, मराठ्यांच्या पूर्वी तो तुरुंगांत होता तेथें देखील तो उपदेश करीत असे. पूतार्क लिहितो कीं, त्यानें विष प्राशन केल्यावर देखील जीव नित्य आहे, असें सिद्ध करून ती गोष्ट जगास विदित केली; व त्याच समंजस ग्रंथकारानें साक्रेतीस ह्याच्या उदाहरणावरून राज्यप्रकरण-संबंधीं एक उत्कृष्ट गोष्ट सिद्ध केली आहे; परंतु ती गोष्ट पूतार्काचे मनांत प्रथम आली असें ह्मणतां येत नाहीं; कारण सिनेकानें पूतार्काच्या पूर्वी बहुत दिवस ती स्पष्ट लिहून ठेविली आहे. ती गोष्ट अशी कीं, मनुष्यास लोकनियंता अशी संज्ञा प्राप्त होण्यास, त्याला न्यायाधीशाचें वगैरे सरकारी काम खरोखरी असलें पाहिजे असें नाहीं. असे लोक बहुत आहेत कीं, ज्यांस हीं वर सांगितलेलीं सरकारी कामें असतात, व सरकारांतून अंमलदाराचीं चिन्हें व इतमाम हीं मिळालीं असतात; तसेंच किताबांनीं थोरपणा येतो, असें जर कोणास वाटत असलें, तर मोठे मोठे रावबाहादूर वगैरे किताबही बहुतांस असतात; तथापि वास्तविक पाहिलें असतां, हे कोणी अत्यंत नीच व हलक्या पदवीचे लोक आहेत, असें एखाद्या वि-

चारी मनुष्यास वाटावे, अशी त्यांची योग्यता असते; तर दुसऱ्यांनीं कोणत्याही कामांत आपली मसलत घेतली असतां त्यांस उत्तम शहाणपणाचा उपदेश कसा करावा; आपल्या नगरांतील लोकांस सदाचरण करण्याविषयीं उत्तेजन कसे द्यावे; व त्यांचे मनांत प्रामाणिकपणा, देवाधर्मावर भक्ति, उदारपणा, स्वदेशप्रीति, इत्यादि सद्गुण कसे भरवून द्यावे; हे ज्या पुरुषास कळते, तो मग किती कां दारिद्री असेना, किंवा मोडक्या झोंपडींत कां राहीना? प्लूतार्क ह्मणतो कीं, तो पुरुषच खरा फौजदार, खरा न्यायाधीश, व खरा लोकनियंता होय.

साक्रेतीस ह्या योग्यतेचा पुरुष होता. त्यानें शिष्ये तरबेज केले, व ग्रीस देशांतील लोकांच्या मुलांस शहाणपण शिकविलें, आणि तेणेंकरून त्यापासून त्या देशास जो फायदा झाला, तो इतका मोठा होता, असें शब्दांनीं पुरतेपणें सांगतां येत नाहीं. त्याच्यासारखे पुष्कळ व विख्यात विद्यार्थी कोणत्याही गुरूपाशीं नव्हते. त्याच्या विद्यार्थ्यांपैकीं एकटा प्लूतो नामें विद्यार्थीच हजारों विद्यार्थ्यांच्या बरोबरीचा होता. हा प्लूतो साक्रेतीस ह्यास किती लोकोत्तर मानीत असे, हे पुढील गोष्टीवरून समजेल. जेव्हां तो प्लूतो मरावयास टेंकला, तेव्हां त्यानें परमेश्वराचें स्तवन करून विशेषतः ह्या तीन गोंष्टींविषयीं त्याचा मोठा आभार मानिला. त्या तीन गोष्टी ह्या होत्या. पहिली, त्यानें त्यास मनुष्यजन्मास घालून विचार करण्यास बुद्धि दिली; दुसरी, त्यानें त्यास अडाणी लोकांत

* प्राचीन काळचे बहुतेक सर्व लोक भाषणाखेरीज इतर लोकांस अडाणी समजत व नीच मानीत. ह्याच प्रकारची प्राचीन ग्रीक लो-

उत्पन्न न करितां ग्रीस देशांत उत्पन्न केलें; आणि तिस-
री गोष्ट ही कीं, साक्रेतीस जिवंत होता त्या वेळीं त्यास
जन्मास घातलें. ह्या तिन्ही गोष्टींचें आनुकूल्य जेनोफना-
सही होतें. त्याची अशी गोष्ट सांगतात कीं, तो एक
दिवस रस्त्यांतून चालला असतां, त्यास साक्रेतीस भेटला,
आणि त्यानें त्यास थोपवून पुसलें कीं, शिधा कोठें विकत
मिळतो, हें तुला ठाऊक आहे काय ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर
देणें जेनोफनास कठीण पडलें नाहीं. नंतर साक्रेति-
सानें पुनः विचारलें कीं, मनुष्यांस सदाचरणार्थें ज्ञान
कोणत्या ठिकाणीं प्राप्त होतें ? ह्या दुसऱ्या प्रश्नानें जेनो-
फन निरुत्तर झाला, हें पाहून साक्रेतीस त्यास ह्मणाला
कीं, तें ठिकाण समजण्याची जर तुला इच्छा असली,
तर माझ्याबरोबर चल, ह्मणजे तें तुला मी दाखवीन.
तेव्हां जेनोफनानें साक्रेतिसानें सांगितल्याप्रमाणें केलें,
आणि पुढें साक्रेतिसावर त्याची इतकी भक्ति बसली
कीं, त्यानें आपल्या त्या गुरूचीं संभाषणें जमा करून
ग्रंथरूपानें प्रथमतः प्रसिद्ध केलीं.

अरिस्तियस हा आपला स्नेही जो इस्कोमाकस ह्याव-
रोबर संभाषण करीत बसला होता, त्या वेळेस इस्कोमा-
कसानें संभाषणांत साक्रेतिसाच्या काहीं कोट्या आणि त्या
त्या कोट्या ऐकून अरिस्तियसाचें मन मोहीत होऊन
साक्रेतिसाचा शिष्य होण्याविषयीं त्यास अशी उत्कंठा
लागली कीं, त्या चिंतेनें तो दिवसानुदिवस वाळत चाल

काची समज होती. प्राचीन हिंदु लोक आपणांस भार्य ह्मणजे श्रेष्ठ ह्म-
णत व इतर सर्व लोकांस म्लेंच्छ ह्मणजे अडाणी असा शब्द लावीत.
प्राचीन याहुदी लोकांचीही अशीच समजूत होती.

ला, व त्याचें तोंड सुकत चाललें. शेवटीं त्याचा उद्देश जेव्हां सिद्ध झाला, व ज्या गोष्टी परंपरेनें दुरून कानीं आल्या असतांही त्यास इतक्या गोड लागल्या, त्या गोष्टी जेथून निघाल्या, तेथें मुळापाशीं जाऊन, मनुष्यास अनर्थ कोणता, व तो दूर करण्याचा उपाय काय, ह्याचें ज्ञान करून देणारें विद्यारूप अमृत जेव्हां तो पोटभर प्याला, तेव्हां त्याचा सर्व चिंताज्वर निवून त्यास समाधान वाटलें.

ग्रीस देशांत मैगारा नांमें एक लहानसें राज्य होतें. तेथें साक्रेतिसाचा युक्लिद नांवाचा एक शिष्य राहत होता. त्याची जी गोष्ट आहे, तीवरून त्याच्या शिष्यांस त्याचे उपदेश ऐकण्याची किती उत्कंठा होती, हें वर सांगितल्या गोष्टीपेक्षांही चांगलें स्पष्ट दिसतें. साक्रेतिसाच्या वेळीं आथेन्स आणि मैगारा ह्या दोन संस्थानांच्या मध्ये लढाई चालू होती. ती लढाई इतक्या आकसानें चालली होती कीं, आथेनियन लोकांनीं आपल्या सेनापतींकडून, आम्ही दरसाल दोन वेळ मैगारा लुटून उद्दस्त करूं, अशी शपथ वाहून घेतली होती; व त्यांनीं कायदा ठरविला होता कीं, मैगारा येथील कोणी एकानें अतिकांत (आथेन्सच्या राज्यांत) पाय घालूं नये; घातल्यास त्यास प्राणान्त शिक्षा होईल ! परंतु ह्या कायद्याच्या भयानें युक्लिदाच्या मनाची साक्रेतिसाजवळ विद्या शिकण्याची आस्था नाहींशी होणें तर कोठून, परंतु कमी सुद्धां झाली नाहीं ! तो संध्याकाळ झाली ह्मणजे जनानी पेहराव करून, व तोंडावर बुरखा घेऊन आपलें शहर सोडून रात्रीं साक्रेतिसाचे घरीं येई, आणि तेथें सर्व रात्र राहून पहांठ झाली ह्मणजे पुनः आलेल्या वेषानें माघारा आपल्या घरीं जाई.

आथेन्स शहरांतील मुलांस साक्रेतीस जिकडे जाईल, तिकडे त्याच्या मार्गे जाण्याविषयीं जो उल्लास वाटे, तो सांगितला तर एखाद्यास खरा वाटणार नाहीं. तो उल्लास इतका मोठा असे कीं, नेहमीं त्यास चिकटून राहून त्याचीं सुरस भाषणें ऐकावीं, ह्मणून त्यांनीं आपलीं आई-वापें सोडिलीं, व ते ख्यालीखुशाली करणाऱ्या मंडळींत जाईनातसे झाले. आल्किबेदीस जो सर्व आथेन्सांत मनस्वी तापट असे, त्याची गोट पुढें लिहिली आहे, तीवरून साक्रेतिसाच्या बोलण्याची खुबी कशी होती, ह्याचा निर्णय वाचणारांस करितां येईल. तो इतका जाज्वल्य होता, तरी साक्रेतिसानें कधींही त्याचा मुलाजा केला नाहीं. त्याची रागाची उसळी शांत करण्याविषयीं, व त्यास गर्वाची मोठी वाधा होती ती काढण्याविषयीं, तो नेहमीं झटत असे. एक दिवस आल्किबेदीस आपल्या दौलतीची व वतनाची मोठी बढाई मारीत होता, (असेंच आहे कीं, उमेदवार बडे लोक संपत्तीनें बहुतकरून फुगून जात असतात) त्या वेळेस साक्रेतिसानें पृथ्वीचा नकाशा त्याकडे नेऊन त्यावर आतिका प्रांत कोठें आहे तो दाखीव ह्मणून विचारिलें; परंतु तो प्रांत फार लहान पडला ह्यास्तव तो त्या नकाशावर त्यास लवकर दिसेना. मग फार श्रम करून त्यानें तो प्रांत शोधून काढल्यावर साक्रेतीस त्यास ह्मणाला, आतां ह्यांत तुझी वतनी जमीन कोठें आहे ती दाखीव. आल्किबेदीस ह्मणाला, ती फार लहान आहे; ती ह्या नकाशावर निराळी करून कशी दाखविलां येईल ? हें ऐकून साक्रेतिसानें उत्तर दिलें, बरें तर वावा, जमिनीचा जो तुकडा डोळ्यांनीं पुरता दिसत नाही.

त्या क्षुल्लक तुकड्यास तूं कसा मोठा मानितोस ? साक्रि-
तिसाचा हा विचार ह्याहूनही पुढें चालविल्यास चालावया-
जोगा आहे. आतिका प्रांत तरी सगळ्या ग्रीस देशाशीं
लावून पाहिला असतां काय आहे ? ग्रीस देश युरोपाशीं
लाविला असतां काय आहे ? आणि यूरोप सर्व पृथ्वीशीं ला-
विलें असतां काय आहे ? वरें, पृथ्वी तरी तिजभोंवतालीं जे
ग्रहरूप मोठमोठाले गोल आहेत, त्यांनीं व्यापलेल्या अफाट
अंतराळापुढें कोण पदार्थ आहे ? अहो, पृथ्वीवरील अत्यंत
प्रतापी राजा देखील ह्या प्रमाणानें पाहतां काय अगदीं
क्षुद्र कीटकासारखा आहे !

सोक्रिस्त ह्मणून कोणी पंडित असत; ते राजनीतींत
मोठे पटाईत विद्यार्थी तयार करण्याचा मोठा वाणा वा-
ळगीत. त्या पंडितांच्या हाताखालीं विद्याभ्यास केल्या-
मुळें आथेन्स शहरांतील उमेदवार लोकांचे मनांत प्रतिष्ठा
मिळविण्याची अनिवार्य इच्छा उत्पन्न झाली असे, तीमुळें,
व थेमिस्तक्लीस, सैमैन, व पिरिक्लिस, ह्या परमविख्यात सेना-
पतींचा प्रताप ऐकून आपण त्यांप्रमाणें व्हावें, असें त्यांस वा-
टत असे; त्यामुळें जी व्हावी ती गोष्ट करावयास आपण
योग्य आहों, असें त्यांस वाटून ते राज्यांतील अत्यंत मोठ-
मोठ्या जागांची आशा करीत. त्या उमेदवारांपैकीं ग्लाको
नामें एक प्लेतोचा भाऊ होता, तो वीस वर्षांचा होता.
त्याचें वय मोठें काम झेंपतां यावयाजोगें नसतां, व त्याचे
आंगीं अकल व कर्तृत्व हींही नसतां, आपण सरकारी कां
करावीं, ह्या गोष्टींचें वेड त्याच्या डोक्यांत असें पक्कें शिरलें
होतें कीं, तें मिळण्याच्या छंदापासून त्याच्या कुटुंबांपैकीं
किंवा त्याच्या मित्रांपैकीं कोणाच्यानें त्याचें मन फिरवना

हा प्रेमीचा भाऊ ह्मणून त्यावर साक्रेतिसाची प्रीति असे आणि साक्रेतिसानें शेवटीं त्याचें मन वळवून त्याजकडून कोणाच्यानें जो छंद सोडवत नव्हता, तो सोडविला; तो असा.

एके दिवशीं साक्रेतिसास तो भेटला असतां साक्रेतिसानें त्याशीं प्रथम अशा चातुर्यानें व अशा खुबीनें भाषण केलें कीं, त्यानें आपण काय ह्मणतो, हें ऐकण्यास ग्लाकोस गुंतविलें असतां तो त्याचें भाषण ऐकावयास उभ राहिला. हीच मोठी गोष्ट त्यानें मिळविली. मग साक्रेतीस ह्मणाला, कां, ग्लाको, ह्या आपल्या लोकसत्ताव राज्याचा कारभार चालवावा अशी तुह्यांस मोठी इच्छा आहे ह्मणून मी ऐकतो. ग्लाकोनें उत्तर दिलें, होय, आहे खरी. साक्रेतीस ह्मणाला, वाहवा ! हा तुमचा हेतु फारच उत्कृष्ट आहे ! ह्यापेक्षां उत्कृष्ट उद्देश दुसरा उरलाच नाही. कां कीं, तुमचा हा हेतु सिद्धीस गेल्यास तुह्यांला आपल्या मित्रांचें कल्याण करण्याची, आपल्या कुळाचा नांवलौकिक वाढविण्याची, व आपल्या देशाची मर्यादा वाढविण्याची शक्ति येईल; आणि तुह्मी ह्या योगानें केवळ ह्या लहानशा आथेन्स शहरांतच विख्यात व्हाल असें नाही, तर सर्व ग्रीस देशांत विख्यात व्हाल; आणि कदाचित् थिमिस्तकिसाच्या सारखी तुमची कीर्ति इतर देशींच्या अडाणी लोकांतही पसेरेल. सारांश, तुह्मी कोठें कां असानां, तुह्मी आपल्या गुणांनीं असें कराल कीं, सर्व जग तुमचा सन्मान ठेवील, व तुमची वाहवा करील.

ग्लाको हा उमेदवारच होता. त्यास हें कोमल व अनौरंजक भाषण फारच गोड लागलें; परंतु साक्रेति

सानें आपणास बोलण्यांत पकडलें, हें त्यास कळलें ना-
हीं. मग तो आग्रह करून घेतल्यावांचून संतोषानें उभा
राहिला, आणि साक्रेतिसाचें व त्याचें संभाषण पुढें चाल-
लें. साक्रेतीस ह्मणाला, बरें, ग्लाको, प्रतिष्ठा मिळवावी
व धोरपणा मिळवावा, अशी तुमची इच्छा आहे; त्या पक्षां
आपण लोकांच्या उपयोगीं पडावें, असा तुमचा उद्देश
निःसंशय असेलच. ग्लाकोनें उत्तर दिलें, होय. तो उ-
द्देश आहे, ह्यांत काय संशय ? साक्रेतीस ह्मणाला, ग्ला-
को, तुह्यांस देवाची शपथ आहे, मला एवढें कृपा करून
सांगा कीं, ह्या संस्थानाच्या लोकांच्या उपयोगीं पडण्यासा-
ठीं तुम्ही प्रथम कोणती गोष्ट करणार ? तो घुटमळला, व
आतां उत्तर काय द्यावें, ह्याचें मनन करीत आहेसें पाहून,
साक्रेतीस आपणच पुढें बोलूं लागला. ग्लाको, मला
वाटतें कीं, हें संस्थान गवर करावें, ह्मणजे येथील जमावं-
दी वाढवावी, असा तुमचा उद्देश असेल, नाहीं बरें ? ग्ला-
को ह्मणाला, तुम्ही माझ्या मनांतलीच गोष्ट बोललां. सा-
क्रेतीस ह्मणाला, मग तर ह्या संस्थानांतल्या जमावंदीच्या
कामांत तुम्ही चांगले हुशार असालच ? व तिचा एकंदरीचा
आकार तुह्यांस पुरतेपणीं माहित असेलच ? पूर्वी न कळून
आलेल्या एखाद्या कारणानें कांहीं एखाद्या खात्यांतील पै-
सा उत्पन्न व्हावयाचा फसल्यास, त्यामुळे पडलेली खांच
दुसऱ्या कांहीं उपायानें पैसा उभा करून आपणास भरतां
यावी, ह्मणून आतां सांगितलेल्या गोष्टीचा विशेषेकरून
अभ्यास करावयास चुकलां नसालच. कसें काय बरें ग्ला-
को ? ग्लाको ह्मणाला, ही गोष्ट बात्रा माझ्या मनांत
आजपर्यंत कधींच आली नाहीं. साक्रेतीस ह्मणाला, बरें,

ह्या संस्थानांतील एकंदर खर्च तरी निदानपक्ष तुह्यांस ठाऊक असेल; कां कीं, निष्कारण जे खर्च आहेत, जे केल्यावांचून अडचण पडणार नाहीं, ते तोडल्यापासून कोणता फायदा होतो, हें राज्यकारभार करणारास समजणें आवश्यक आहे. ग्लाको हणाला, पहिली गोष्ट जशी मला माहीत नाहीं, तशी हीही गोष्ट मला माहीत नाहीं; असें मी आपलें अज्ञान पतकरतां. साक्रेतीस हणाला, बरें तर, मग हें संस्थान गबर करण्याचा वेत तुह्यांस कांहीं काळपर्यंत तहकूब ठेविला पाहिजे; कां कीं, त्याची जमा किती व खर्च किती हें तुह्यांस माहीत झाल्यावांचून तुमच्या हातून ती गोष्ट होणें अशक्य आहे.

ग्लाको हणाला, परंतु तो उद्देश सिद्धीस नेण्याचा आणखी एक मार्ग आहे; त्याचा तुह्मीं अद्यापि उल्लेख केला नाहीं. संस्थानच्या शत्रूंच्या नाशानेही तें गबर करितां येतेंना ? साक्रेतीस बोलला, तुह्मीं हणतां हें वास्तविक आहे; परंतु ती गोष्ट संस्थानाच्या प्रबळतेवर आहे. तें जर दुर्बल असलें तर लढाईनें त्याजवळ जी काय संपत्ति असेल, ती गमावून तें संकटांत मात्र पडेल; ह्याकरितां लढाई करावी हणून जो इच्छितो, त्यास आपली फौज किती आहे, हें जाणणें आवश्यक आहे. आपला पक्ष प्रबळ दिसल्यास त्यानें लढाई करण्याची मसलत वेधडक द्यावी; आणि तो जर दुर्बल दिसला तर त्यानें बुद्धिवाद सांगून लोकांचीं मनें लढाई करण्यापासून फिरवावीं. बरें, ग्लाको, तुह्यांस आपलें व आपल्या शत्रूंचें जलमार्गानें व स्थलमार्गानें किती बल आहे, तें ठाऊक आहे काय ? दोहीकडालि, हणजे जमिनीवरील व समुद्रावरील, सैन्ये किती आहेत व कशीं आ-

हेत, ह्यांचा लेख तुह्यांपाशीं आहे काय ? असला तर मला कृपा करून दाखवा वरें. ग्लाको ह्यणाला, सध्यां तो मज-पाशीं नाहीं. साक्रेतीस उत्तर कारेतो, वरें तर मला असें दिसतें कीं, आज जर तुमच्या गळ्यांत सर्व राज्यकार-भार घातला, तर तुह्यांस शत्रूंशीं लढाई करवणार नाहीं; कां कीं, ती करावी किंवा न करावी, ह्याचा निश्चय करण्यासाठीं अगोदर तुह्यांस श्रम करून बहुत गोष्टींचा शोध केला पाहिजे. ह्याप्रमाणें ग्लाकोस अगदींच माहीत नाहींत, अशीं आणखी कितीएक कलमें साक्रेतिसानें त्यास पुसलीं. शेवटीं साक्रेतिसानें त्याजकडून असें कबूल करविलें कीं, जे लोक, लोकांचे उपयोगीं पडण्याची आपल्या आंगीं कांहींच तयारी न करितां आपली लोकांत मो-ठी प्रतिष्ठा असावी, व आपणांस मोठमोठ्या जागा मिळो-व्या, व आपण उंच उंच पदवीस चढावें, ह्याविषयीं अनि-वार इच्छा करून विचार न करितां राज्यकारभारांत शिरतात, ते लोक अत्यंत उपहासास्पद होतात. साक्रे-तीस ह्यानें त्यास सरते शेवटीं असा उपदेश केला कीं, ग्लाको, तुह्यांवर माझी ममता फार आहे, ह्यणून सांगतो. जपा वरें, नाहीं तर प्रतिष्ठा मिळविण्याच्या इच्छेनें वेडे होऊन भलतेंच काम हातीं व्याल, आणि त्यांतच तुमची कोती बुद्धि उजेडास येऊन तुमची लोकांत अप्रतिष्ठा मात्र होईल!

ग्लाको साक्रेतिसाच्या बुद्धिवादानें शहाणा झाला, आणि त्यानें सर्व विवक्षित गोष्टी समजून घेऊन तो मग दिवाणदरबारांत वागूं लागला. हा उपदेश सर्वांस सर्वकाल लागू आहे. जो ग्लाकोसारखा राज्यांतील मुख्य मनुष्य

होऊं इच्छित असेल, त्यासच नाहीं, तर संसारांतील गरीबी, श्रीमंती, वगैरे सर्व अवस्थांतील मनुष्यांस, व लहानमोठ्या सर्व अधिकारांच्या मनुष्यांस उपयोगीं पडावयाजोगा आहे.

साक्रेतीस आपल्या मित्रांस लहानपणीं सरकारी उद्योग धरण्यास कधीं सांगत नसे. तर उद्योगांत आपणास यश येण्यास जें ज्ञान जरूर आहे, त्याचें संपादन करण्यासाठीं प्रथमतः श्रम करावयास तो नेहमीं त्यांस सांगत असे. त्याचें ह्मणणें असें असे कीं, गुरूच्या साहाय्यावांचून शिल्पांतील साधारण कला देखील येत नाहींत, मग जें ज्ञान प्राप्त झालें असतां मानवी ज्ञानाचा कळस झाला, असें जें राज्ये चालविण्याचें ज्ञान, तें आंगीं यावयास पूर्वीं कांहींही श्रम व व्यासंग करावयास नको, असें ज्या मनुष्यांस वाटतें त्या मनुष्यांस किती बरें मूर्ख समजावें ? जे लोक सरकारी काम करण्याची उमेद धरितात, त्यांचीं सर्व कृत्यें, न्याय व प्रामाणिकपणा एतन्मूलक असावीं, अशी आपल्या ऐकणारांची खात्री व्हावी ह्मणून तो फार झट्टे; तसेंच स्वदेशावर प्रीति, व लोककल्याण करण्याची पराकाष्ठेची हौस, व देव परम दयाळू व परम समर्थ आहेत, अशी पूर्ण श्रद्धा, हीं विशेषतः त्यांचे मनांत भरवून देण्यासाठीं तो मनस्वी यत्न करी. कारण त्याचें मत असें होतें कीं, हे वर सांगितलेले गुण जर मनुष्याच्या आंगीं नाहींत, तर इतर गुण जसे जसे त्याचे ठायीं येतात, तसा तसा तो अधिक दुष्ट होत जातो. युधिदीमस व साक्रेतीस ह्या दोघांचा, देवांनीं ह्या जगाची जी व्यवस्था केली आहे, तीविषयीं जो संवाद झाला, तो पुढील लोकांस कळावयासाठीं जेनोफनानें ग्रंथांत लिहून ठेविला आहे. त्या सं-

वादाची, प्राचीन काळचे उत्तम उत्तम जे लेख आहेत, त्यांत गणना केली आहे. तो संवाद येणेंप्रमाणें:—

साक्रेतीस युधिदीमसास ह्मणतो कीं, मनुष्याचें ज्या गोष्टींवांचून चालत नाहीं, अशा गोष्टींची देवांनीं तर्तूद किती काळजीनें करून ठेविली आहे, त्याचा तुम्हीं कधीं विचार केला आहे काय ? युधिदीमस ह्मणतो, नाहीं, कधीं केला नाहीं. साक्रेतीस ह्मणतो, उजेड हा प्राण्यास किती आवश्यक आहे ! पहा बरें, देवांची ही देणगी, विचार केला असतां किती अमोलिक आहे ! युधिदीमस हें ऐकून ह्म०, उजेड नसता तर आह्मांस डोळे असून नसून सारखेंच झालें असतें, व ही सर्व सृष्टि असूनही नाहीं सारखी झाली असती. आपणांस मध्यें मध्यें विश्रांति पाहिजे ह्मणून त्यांनीं सत्रीही केल्या आहेत. साक्रेतीस ह्म०, तुम्ही ह्मणतां हें बरोबर आहे; आणि ह्याचकरितां आपण त्यांची स्तुति करावी व त्यांचा आभार मानावा. त्यांनीं तेजःपुंज सूर्य केला आहे, त्याच्या योगें दिवस होतो, व दिवसाचे निरनिराळे भाग आपणांस समजतात; व त्यांनीं असा नियम केला आहे कीं, सूर्याच्या प्रकाशानें सृष्टींतील सर्व चमत्कार प्राण्यांच्या दृष्टीस पडावे, व त्याच्या योगानें त्यांस उष्णता प्राप्त होऊन त्यांचें प्राणधारणही व्हावें. त्यांच्याच सत्तेनें निष्प्रभ असा जो चंद्र तो व सर्व तारे रात्रीं प्रकाशित होतात. अहो ! रात्र, दिवस, उजेड, अंधार, श्रम, विश्रांति, इत्यादि द्वंद्वें उत्पन्न करून त्यांनीं सृष्टींत जें वैचित्र्य केलें आहे, त्यापेक्षां चमत्कारास्पद दुसरें कांहीं आहे काय ? आणि हें सर्व मनुष्यांच्या सुखार्थ व कल्याणार्थ केलें आहे. नंतर अग्नि व पाणी ह्यां

पासून संसारातील जीं आपलीं असंख्य कामे होतात, त्यां-
 पैकीं पुष्कळ साक्रेतिसानें युधिदिमसास सांगितलीं,
 आणि मागसाचा संबंध ज्या ज्या गोष्टींत आहे, त्या सर्व
 गोष्टींनीं त्यास सुख व्हावें, ह्याविषयीं देवांचें फार चमत्का-
 रिक लक्ष्य आहे, असा विचार करीत होत्साता त्यानें यु-
 धिदीमसाशीं संभाषण पुढें चालविलें. अहो ! हिंवाळ्यां-
 नंतर सूर्य उत्तरेकडे येतो, व मागल्या ऋतूंतलीं फळे वा-
 ढून व कुजून गेलीं असतात, त्यांचे जागीं नवीं फळे पि-
 कवितो, आणि हें काम केल्यावर तो जर तसाच उत्तरेस
 राहिला तर आपणांस त्याच्या उष्णतेपासून उपद्रव होई-
 ल, ह्मणून तो पुनः दक्षिणेस परत जातो; परंतु दक्षिणेस
 एक मर्यादा आहे, तिच्या पलीकडे तो गेल्यास आपण
 उत्तरेकडील लोक थंडीनें मरून जाऊं; परंतु तो अनर्थ
 आपणांस प्राप्त होऊं नये, ह्मणून तो त्या मर्यादेपर्यंत पो-
 होंचला ह्मणजे मातक्यान उत्तरेकडे वळतो. असा तो
 आकाशांत जेथें असल्यानें जीवांस त्यापासून पीडा व्हाव-
 याची नाही, अशा जागीं तो फिरतो. ह्या सर्व गोष्टी
 पाहून तुम्हांस काय बरें वाटतें ? देव अत्यंत कृपाळू आहेत,
 असें वाटत नाही काय ? दुसरें असें कीं, आपण थंडीतून
 उष्णतेंत किंवा उष्णतेंतून थंडींत जर एकदम गेलों, तर
 त्यांतून एकाचेंही आपणांस सहन करवणार नाही. आपली
 प्रकृति विघडेल, ह्मणून सूर्य आपणाकडे येतांना व आप-
 णांकडून जातांना इतका हळू हळू चालतो कीं, होत होत
 पराकाष्ठेची उष्णता झाली, किंवा पडत पडत पराकाष्ठेची
 थंडी पडली, तरी ती बहुतकरून आपणांस कळून येत
 नाही. हें पाहून तुम्हांस मोठी मौज वाटत नाही काय ?

ऋतूंच्या व्यवस्थेवरून परम कृपाळू व सृष्टि चालविणारे जे देव, ते मनुष्यांच्या कल्याणास फार सावध आहेत, असें कोणाच्या मनांत आल्यावांचून राहिल काय ?

युधिदीपस ह्मणतो, तुम्हीं ज्या ह्या सर्व गोष्टी सांगितल्या, हांवरून मनुष्यांवर अनुग्रह करून त्यांचें कल्याण करण्याखेरीज देवांस दुसरा कांहीं उद्योगच नाही, असें मला वाटतें. देव मनुष्यांविषयीं फार दयाळू आहेत, ह्याविषयीं माझी पक्की खातरी झाली; परंतु एका गोष्टींत माझी बुद्धि अगदीं शिरत नाही; कुंठित होते. ती गोष्ट अशी कीं, मनुष्ये ज्या सुखांचा अनुभव घेतात, तीं सर्व सुखें पशूंसही आहेत; ह्यावरून मनुष्येच देवांचीं आवडतीं आहेत, असें वाटत नाही. साक्रेतीस बोलला, होय खरें; पशु प्रायः सर्व सुखांचा अनुभव घेतात; परंतु पशु मुळीं मनुष्यांच्याच उपयोगीं पडावयासाठीं केले आहेत, ही गोष्ट तुमच्या मनांत येत नाही काय ? जनावरांत अत्यंत बळकट जीं जनावरें आहेत, त्यांस देखील मनुष्ये आपल्या सत्तेत आणितात, आणि त्यांस लढाईच्या व शेतकीच्या व संसारांतील दुसऱ्या अनेक प्रकारच्या कामांस लावून आपलें हित करून घेतात.

अहो, सर्व सृष्टीची गोष्ट नको, केवळ मनुष्यांचाच विचार करून पाहिलें तर पुरे. त्यांच्या शरीराची रचना देवांनीं किती कौशल्यानें केली आहे, व मनुष्यांचीं इंद्रिये, ज्यांच्या योगानें त्यांस सृष्टींतील पदार्थ समजतात, व उत्कृष्ट उत्कृष्ट वस्तूंचा उपभोग घेतां येतो, यांचें मन, जें आपल्या कल्पनांनीं प्रतिसृष्टि क्षणांत उभी करितें, त्यांची बुद्धि, जिच्या योगानें तीं सर्व प्राण्यांपेक्षां अशा उंच पदवीस चढलीं आहेत कीं, ती पदवी किती उंच ह्याचा ठिकाण सुद्धां तुम्हांस ला-

गत नाही; व त्यांची चमत्कारिक वाक्शक्ति, जिच्या योगाने त्यांस आपआपले अभिप्राय परस्परांस कळवितां येतात, कायदे करितां येतात, इत्यादि सर्व गोष्टींचा विचार असाच आहे.

शेवटीं त्यानें असा सिद्धांत केला आहे कीं, ह्या सर्व विचारांच्या अंतीं देव आहेत व त्यांचें लक्ष्य विशेषेंकरून मनुष्यांकडे आहे, असें स्पष्ट दिसते. आतां देव आपल्या इंद्रियांस प्रत्यक्ष होत नाहींत, अशी कोणी शंका करील; पण त्या शकेंत कांहीं जीव नाहीं. / कां कीं, वटेंत जें जें येईल त्यास मोडून टाकणारा जो वारा, तो आपणांस दिसत नाहीं; पण तो नाहींसा झाला कीं काय? दूरचा दृष्टांत नको. आपला आत्मा, ज्यापेक्षां आपणांस दुसरे कोणतेंही विशेष अंतरंग नाहीं, तो तरी आपल्या इंद्रियांस कोठें प्रत्यक्ष आहे? तो आपणांस दिसतो काय? देवांचीही अशीच गोष्ट आहे. त्यांतील एकही देव प्रसाद करित असतां आपणांस दिसत नाहीं. ज्यांचे सर्व भाग परस्परांशीं मिलाक पावून मनुष्यांस सुख व्हावें अशा वेतानें केले आहेत, असें जें हें विश्व, तें त्या परमेश्वरानें रचिलें, व त्याचा संभाळही तोच करितो. ह्या स्थळीं रोलिन साहेब असें म्हणतो कीं, येथें परमेश्वर हा शब्द विचार करावयाजोगा आहे. ह्या शब्दावरून एक सर्वोत्तम देव आहे, तो सर्व प्राण्यांचा कर्ता, व इतर सर्व देवांपेक्षां श्रेष्ठ, व इतर सर्व देव त्या मुख्य देवाचे आज्ञाधारक आहेत, असें सांक्रैतिमाचें मत होतें, असें दिसते. तो परमेश्वरच आपल्या सत्तेनें सर्व स्थावरजंगम पदार्थांस आपापळें काम करण्यास समर्थ राखून ते कदापि न चुकतां त्वरेनें आपल्या आज्ञेप्रमाणें वागतील असें करितो, आणि त्वरा अशी कीं, ज्या

स्वरेची आपणां जीवांस कल्पना देखील करतां यावयाची नाही. ह्या परमेश्वरानें स्वकृत असंख्यात चमत्कारिक कामांवरून आपणांस पुरतेपणें दृश्य करून ठेवलें आहे; परंतु तो साक्षात् ह्यटला ह्यणजे कोणासही दिसावयाचा नाही. तस्मात् पदार्थ आपणांस दिसत नाहीं ह्यणून तो मुळींच नाही, असें आपण ह्यणूं नये. चर्मचक्षुंनीं जें दिसत नाही, तें आपल्या बुद्धिरूप नेत्रानें पहावें. चर्मचक्षुंनीं आपणांस कांहीं वस्तु दिसत नाहीत, ह्यणून आपल्या ठायीं जी न्यूनता आहे, ती आपण ज्ञानचक्षुंनीं त्या वस्तु पाहून पूर्ण करावी; व परमेश्वराची पूजा करणें व त्यास सन्मान देणें हा आपणां जीवांचा धर्म होय; ह्यणून मुख्यत्वेकरून आपण सर्वांनीं ती गोष्ट शिकावी. ज्या परमेश्वराची इच्छाच अशी दिसते कीं, आपणांवर तो जें उपकार करितो, तद्द्वाराच आपण त्यास जाणावें, इंद्रियादिकेंकरून जाणण्याचे भरीस पडूं नये. आतां वर परमेश्वराची पूजा करावी ह्यणून लिहिलें, ती पूजा हीच कीं, त्यास संतुष्ट करावें. त्यास संतुष्ट करण्याचा मार्ग एकच आहे. तो असा कीं, त्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागावें.

साक्रेतीस अथेन्स शहरांतील मुलांस जें शिकवी, तें असें शिकवी; व त्यांच्या मनांत तो ज्या गोष्टी व जीं मते भरवीत असे तीं हींच. त्याचे मुख्य सिद्धांत दोन होते. एक हा कीं, कायदे व अंमलदारांचे हुकूम हे शिरसा मानावे. ह्यांत तो न्यायीपणाचा अंतर्भाव करी. आणि दुसरा सिद्धांत असा कीं, परमेश्वराकडे पूर्ण लक्ष्य असावें. ह्यांत सर्व धर्म आला. ज्या गोष्टी मनुष्यांचे बुद्धीच्या

आटोक्यांत नाहीत त्यांविषयीं देवांचा* अभिप्राय व्यावा. दुसरीं लक्षावधि कामें असलीं तरी तीं सर्व एकीकडे ठेवून त्यांस यथाशास्त्र व विचारपूर्वक अशा आपल्या आचरणानें प्रसन्न करण्यास झटवें, हें कल्याणकारक फार आहे, ह्य-गून सर्वदा सांगे. तो ह्यणे कीं, देव स्वतंत्र आहेत, ते कोणाचे परतंत्र नाहीत, ह्याकरितां आपण जें त्यांजपाशीं मागतों, तें देणें त्यांच्या मर्जावर आहे. मर्जास आल्यास देतात; किंवा आपल्या मूर्खपणानें आज अमुक घडूं नये ह्यणून आपणांस वाटत असतें, तें ते घडवितात. तो एका प्रार्थनेचा पाठ करीत असे. ती प्रार्थना त्यानें एका कवीच्या ग्रंथांतून घेतली होती. त्या कवीचें नांव हल्लीं प्रसिद्ध नाहीं. ती प्रार्थना येणेंप्रमाणें होती:—“हे परमेश्वरा, आम्ही तुजपाशीं हें सांगतो कीं, ज्या गोष्टींत आमचें कल्याण आहे, त्या गोष्टींची वांछा आम्हांस असो किंवा नसो, त्या गोष्टी तूं आम्हांस दे; व ज्या गोष्टींत आमचे अकल्याण आहे, त्या गोष्टीजरी आम्ही तुजपाशीं मागत असलों, तरी त्या तूं आम्हांपासून दूर कर.” त्या वेळच्या अडाणी लोकांस वाटत असे कीं, देव काहीं गोष्टींकडे ल-

* प्राचीन ग्रीक लोकांची अशी समजूत असे कीं, देव आलस्य भक्तांस अनेक प्रकारांनीं पुढील गोष्टी सुचवितात. देल्फाय् वगैरे किती एक देवळांत पुजाऱ्याच्या आंगात देव येऊन ते पुढील होणाऱ्या गोष्टी सांगतात, असा त्या लोकांचा ग्रह होता. तसेंच देवांस बळी दिलेल्या पशूंचीं आंतडीं पाहून त्यावरून पुढील शुभाशुभ गोष्टी कळतात, असे ते मानीत. तसेंच श्रद्धावान् लोकांस स्वप्नांत येऊन देव भावी गोष्टी सांगतात, असे ते समजत. ह्या प्रकारच्या अनेक वेळ्या समजूती त्या लोकांत होत्या, व त्या गोष्टी साक्रेतीस, प्लेटो, ह्यांसारख्या त्या वेळच्या महान् महान् बुद्धिवान् लोकांस सुद्धा कितीएक अंशां खऱ्या वाटत असत-

प देतात, व कांहीं गोष्टींकडे अगदींच लक्ष्य दैत नाहीं-
; पण साक्रेतिसाचा आपले विद्यार्थ्यांस असा पूर्ण उपदे-
असे कीं, देवांचें लक्ष्य आपल्या सर्व कृत्यांकडे व सर्व
व्दांकडे आहे. अत्यंत गुप्त ज्या आपल्या कल्पना त्या
द्वां त्यांस समजतात, व आपण कोणताही विचार करूं
लागलों असतां, ते आपल्या सन्निध असतात, व आपण
कोणतेंही कृत्य करूं लागलों असतां ते आपणांस चांगलें
करण्याविषयीं प्रेरणा करितात.

अध्याय ५.

सोफिस्त मोठे ज्ञाते आहेत अशी अथेन्स शहरांतील मुलां-
च्या मनांतील बुद्धि साक्रेतिसानें काढून टाकिली, ह्याविषयीं.

ग्रीस देशांतील लोकांस कांहीं भलती व भलत्या वि-
षयांवर विचार करण्याची रुचि लागली होती, व त्यावि-
षयींची माहिती असण्यांत प्रतिष्ठा वाढत असे. ती वाईट
रुचि मुलांस लागूं नये, ह्मणून कांहीं उपाय करणें साक्रे-
तिसास फार आवश्यक वाटल्यावरून त्यास हें पुढील
कृत्य करणें भाग पडलें. साक्रेतिसाच्या वेळेस व त्याचे
अगोदर कांहीं काळ सोफिस्त ह्या नांवानें कांहीं पंडित उ-
त्कर्ष पावले होते. ते फार गर्विष्ठ असत, व ते पिताकस,

१ सोफिस्त ह्या शब्दाचा अर्थ ज्ञाता असा आहे; परंतु साक्रेतिस
ह्याची नवीन शाळा झाली, व नवीन मत व प्राचीन मत ह्यांचा सर्वदा
विरोध असतोच, त्यामुळे साक्रेतिसाचे प्लेटो वगैरे विद्यार्थी जगद्विख्यात
होजून त्यांचे ग्रंथ सर्वत्र मान्य झाले, त्या ग्रंथांत सोफिस्तांची निंदा आहे;
त्यावरून हल्लीं सोफिस्त हागजे विद्येचें दोंग करणारा, दोंगी, कुतर्कवादी,
असा अर्थ झाला आहे.

वेयास व थेलीस प्रभृति जे ग्रीसांत परम विख्यात पुरुष होऊन गेले, त्यांत आपली गणना करीत; परंतु आचरणावरून पाहिलें असतां, त्यांत आणि ह्यांत जमीन अस्मानाचें अंतर होतें; कां कीं, ते लोकांतील थोरपणाची इच्छा व धनलोभ हीं दूर टाकून आपला वेळ मुख्यत्वेकरून ज्ञानसंपादन करण्यांत घालवीत, तसें हे करीत नसत. हे फार लोभी व लोकप्रतिष्ठेच्छु होते. हे प्रपंचांतील सर्व कृत्ये करीत; व पुष्कळ कुलंगडींही जवळ बाळगीत, व ह्यांनी आपल्या विद्येचा उदीम मांडला होता. हे शहरों शहरों फिरत. कोठें गेले ह्यणजे जें पाहिजे तें सांगणारे, अमुक अमुक मोठे पंडित आले आहेत, असा डांगोरा तेथें पिटवीत; व शिष्यांच्या झुंडी बरोबर घेऊन वाटेनें चालत. ते शिष्ये भुलून गेल्यासारखे आपल्या अभिमानी गुरूंच्या मार्गें फिरण्याकरितां आपले आईबाप सोडीत, व त्यांस शिकवण्याबद्दल बहुत पैसा देत. ज्यांत हे गुरू वाणा बाळगीत नसत, अशी एकही विद्या नव्हती. ईश्वरविषयक विद्या, वैद्यशास्त्र, नीतिशास्त्र, गणितविद्या, ज्योतिःशास्त्र, व्याकरण, गायनशास्त्र, अलंकारशास्त्र, इतिहास, ह्या सर्वांची आत्मांस पूर्ण माहिती आहे, असें ते ह्यणत. इतर सर्व गोष्टींपेक्षां युक्तिबळानें कोणत्याही वस्तूचे तत्त्वाचा शोध काढण्यांत व सालंकार सुंदर भाषण करण्यांत ते त्रिसंख्येबांधीत असत. ते आपणांस सर्वज्ञ व सर्व शिकविण्यास समर्थ लेखीत. त्यांपैकीं बहुतेक कोणीं कसाही प्रश्न केल्यास ते त्याचें थाडदिशीं उत्तर देत; आणि तेवढ्यावरच आपणांस थोर मानीत. जे मुलगे त्यांचे शिष्ये होत, त्यांस त्यांच्या उपदेशांनीं दुसरें कांहीं एक प्राप्त होत

नसे; आपण थोर व इतर सर्व लोक कवडीचा माल अशी मूर्ख समजूत मात्र त्यांच्या डोक्यांत शिरे. ह्यामुळे असें होई कीं, विद्यार्थी जेव्हां शळेंत येई, तेव्हांपेक्षां दांडगा शाल्यावांचून तो ह्यांच्या शळेंतून गेला असें कधीं होत नसे.

हें जे गर्विष्ठ उपदेशक त्यांचें सर्व शब्दपांडित्य आहे; व हे ज्या युक्ति सांगतात, त्यांत दोष आहेत, असें आथेन्स शहरांतील मुलांस समजून देणें हें आवश्यक आहे, असें साक्रेतिसास वाटलें. त्यांच्या समोरासमोर बसून कोटी-वर प्रतिकोटी अशा रीतीनें त्यांशीं विप्रतिपत्ति करण्यास साक्रेतीस समर्थ होता. कां कीं, वक्तृत्वशक्ति, व तर्कानें तत्त्व शोधून काढण्याची शक्ति, ह्या ईश्वरानें त्याचे ठायीं पूर्ण ठेविल्या होत्या; परंतु ते मोठे वक्ते असत, व आपल्या प्रौढ वाक्चातुर्यानें श्रोत्यांस थक्क करून टाकविं, हाच त्यांचा मुख्य उद्देश असे, ह्यास्तव त्यांशीं उघड वादविवाद करणें हा त्यांचा पराजय करण्याचा मार्ग साक्रेतिसास नीट वाटला नाहीं; ह्याकरितां त्यानें दुसरा प्रकार काढला. त्यानें आपलें वास्तविक रूप झांकून टाकिलें, व अज्ञान्याचें सोंग घेऊन भोळसरपणाची मुद्रा दाखवून आपल्या आंगची उत्कृष्ट व तीक्ष्ण बुद्धि लपविण्याचा वेत केला. ज्या ईश्वरानें त्यास इतकी लोकोत्तर बुद्धि दिली, त्यानेंच प्रस्तुत ह्या सोंगाची बतावणी करितां यात्रयाजोगा त्याचा आकारही घडविला होता. तो फार कुरूप होता, व ह्याखेरीज त्यास कोणीं पाहिलें असतां त्यास, हा फार मूर्ख व मंद आहे, असें वाटावें, असा त्याच्या तोंडवळ्याच गुण असे. त्याच्या शरीराची ठेवण तरी चांगली असाव-

याची होती; पण तीही त्याच्या चेहऱ्यास जमावयाजोगीच अगदीं भिकारवाणी वाईट होती.

सोफिस्तांपैकीं एकाद्याची व साक्रेतिसाची गांठ पडली असतां, साक्रेतिसानें आपण बोलतो हें बराबर आहे किंवा नाहीं, कोण जाणे, असा आपला साशंकपणा आपल्या मुद्देनें व बोलण्याच्या स्वरानें दाखवून मोठ्या विनयानें, मला अमुक विषयावर कांहीं शंका आपणस पुसून ध्यावयाच्या आहेत, असें त्यास सांगून त्यास सोप्या शब्दांनीं, सोप्या विषयावर सोपे प्रश्न करावे; व बोलण्यांत शिंप्याच्या, सोनाराच्या, वगैरे अत्यंत हलके धंद्यांतिल दाखले घेऊन, व क्षुल्लक उपमा देऊन, व दुसऱ्या रीतीनें आपल्या मनांतिल अर्थ आपणास स्पष्ट करून दाखवितां येत नाहीं, असें त्यानें दर्शवावे. सोफिस्तानें अप्रयोजक व बडबडीसारखें त्याचें बोलणें तिरस्कारानें ऐकून घेऊन त्यावर बरोबर उत्तर न देतां आपल्या नेहमींच्या घोळीं व घोळीं गोष्टी बोलून खूप बडबड करावी. त्यानें न रागवावे म्हणून साक्रेतिसानें त्यास पुष्कळ वाखाणून त्याची अशी प्रार्थना करावी कीं, पंडित बाबा, कृपा करून माझ्या अल्प बुद्धीनें कळावयाजोगें भाषण करून माझ्या शंकांचें समाधान करावे; कां कीं, महाराज, आपल्या सूक्ष्म व प्रौढ कोळ्यांचें आकलन करावयाजोगी मला बुद्धि नाहीं; व त्या ध्यानांत धरावयाजोगी स्मृतिही नाही. प्रश्न करण्यांत व उत्तरें देण्यांत मात्र माझी अकल चालते, ह्यावाहेर चालत नाहीं.

अशी गोष्ट भरसभेंत झाल्यावर त्या पंडितास मागें घेवत नसे. पोकळ शब्दपांडित्य करून धूर्तता करणें हा त्या सोफिस्तास आपल्या अब्रूचा बचाव करण्यास मोठा आ-

डोसा असे. तो आडोसा त्याजकडून टाकवून त्यास सा-
 क्रेतिसानें आपल्या प्रश्नांचीं थोडक्या शब्दांत उत्तरें द्यावया-
 स लावावें, आणि मग असें ह्मटलें असतां असें मानावें ला-
 गतें, ह्याप्रमाणें एकावरून दुसऱ्यावर, व दुसऱ्यावरून तिस-
 र्यावर, असें नेत नेत ह्यानें त्यास अत्यंत अयुक्तिक सिद्धांतांत
 नेऊन घालावें, व शेवटीं त्यास मुकाद्यानें बसणें किंवा आपल्या
 तोंडानेंच आपलें मत खोडणें भाग पाडावें. शेवटीं, हे पं-
 डितवावा माझे मंदबुद्धीचें अज्ञान दूर करीत नाहीत, ह्मणून
 आपणच खेद करावा. साक्रेतिस ह्याप्रमाणें हलकेपणा
 आपणाकडे घेई, तरी त्या पंडिताभोंवताली जी उमेदवार-
 मंडळी बसली असे, ती त्या आपल्या गुरूचें मौख्य पाही,
 आणि हा मोठा विद्वान् आहे, अशी जी त्याविषयीं तिची स-
 मजूत असे, ती जाऊन त्याचा ती तिरस्कार करूं लागे.
 ह्याप्रमाणें काहीं दिवस होतां होतां पुढें ग्रीसांत सोफिस्त हें
 नांव निंदात्रोधक व उपहासास्पद झालें.

ही गोष्ट सर्वांच्या मनांत सहज यावयाजोगी आहे कीं,
 सोफिस्तांच्या योग्यतेचे मनुष्य, ज्यांची थोर लोकांत मोंठी
 मान्यता होती, व जे आयिन्स शहरांतील उमेदवारांत मोंठी
 विद्वत्ता मिरवीत असत, व ज्यांची बुद्धीविषयीं व विद्येविषयीं
 बहुत दिवस विख्याति होती, त्यांवर कोणी तुटून पडून
 त्यांचा पराजय करणें मोठें कठीण काम होतें.

साक्रेतिस तर विशेषेंकरून त्यांच्या कीर्तीवर व हितावर
 उठला होता. साक्रेतिसानें त्यांचे दुर्गुण व दुराचरणें उघा-
 डीस आणण्याकरितां व त्यांचें पोकळ पांडित्य कवडीचा
 माल करण्याकरितां प्रयत्न केल्यानें अत्यंत दीर्घद्वेषी पुरुषां-
 पासून जितका नाश होण्याचा संभव आहे, तितका साक्रे-

तिसाचा नाश, त्या उन्मत्त व दुराचारी सोफिस्तांपासून
झाला. तो नाश कोणता व कसा झाला, त्याचें निरूपण
आह्मी पुढील अध्यायांत करूं.

* ह्या अध्यायांत सोफिस्तांचें जें वर्णन केलें आहे, तें रोळिन सा-
हेबाच्या ग्रंथाच्या आधारावरून केलें आहे. बहुत काळपर्यंत ह्या अ-
ध्यायांत लिहिल्याप्रमाणेंच सोफिस्तांविषयीं सर्व ग्रंथकारांची समजूत
होती; परंतु अलीकडे कांहीं वर्षांपासून प्राचीन काळच्या इतिहासावि-
षयीं विशेष विचार होऊन अर्वाचीन युरोपियन ग्रंथकारांचीं मते कित्ती-
एक गोष्टीविषयीं निराळीं झालीं आहेत; व तीं आमच्या वाचणारांस
समजावीं, ह्या बुद्धीनें तीं सुद्धेपानें ह्या टिपेंत लिहितों. अलीकडे कांहीं
वर्षांपूर्वीं प्रोत नामक महाविद्वान् ग्रंथकारानें ग्रीस देशाचा इतिहास
इंग्रजींत लिहिला आहे; त्यांत तो असें लिहितो कीं, सोफिस्तांची निंदा
करण्याची जी रीत पडली आहे, तीस प्राचीन ग्रंथांचा किंवा युक्तीचा
योग्य आधार आहे, असें समजूं नये. सोफिस्तांविषयीं आपणांस जी
माहिती आहे, ती प्लेटोच्या ग्रंथावरून मुख्यत्वेकरून आहे, व प्लेटोचीं
बहुत मते त्या वेळच्या दुसऱ्या विद्वान् लोकांच्या (सोफिस्तांच्या) मतां-
हून निराळीं असल्यामुळे त्याचें व त्या विद्वान् लोकांचें शत्रुत्व होतें.
तेव्हा त्या प्लेटोच्या ग्रंथावरून त्या सोफिस्तांस वाईट झणणें योग्य नाहीं.

प्लेटो त्यांस मुख्य दोष हा लावतो कीं, ते पैसा घेऊन शिकवीत
असत; व त्यांस लोकांत थोरपणा मिळविण्याची इच्छा असे; पण ह्या
दोन गोष्टीवरून कोणास वाईट झणूं लागल्यास हल्लींच्या विद्यालयांतील
व शाळांतील कित्ती गुरूंस व कित्ती ग्रंथकारांस वाईट झणावें लागेल,
ह्याचा विचार वाचणारांनीं करावा. आतां सोफिस्त ह्यांचे आंगीं बनलोभ
कांहीं विशेष होता, असें झटल्यास त्या गोष्टीविषयीं प्रमाण नाहीं, असें
प्रोत साहेब झणतो.

दुसरा दोष सोफिस्तांच्या आंगीं असा लाविला आहे कीं, ते मोठे
गर्विष्ठ होते. तर हा दोष त्या वेळेस जे सोफिस्त नावानें प्रसिद्ध होते,
त्या सर्वांच्याच आंगीं होता ह्यास प्रमाण नाहीं, व जो मोठा बुद्धिवान्
व विद्वान् असतो, त्याचे ठायीं गर्वरूप दोष बहुत वेळ दृष्टीस पडतो खरा;
परंतु त्या दोषावरून तो मनुष्य झणजे मोठा दुष्ट झाला असें नाहीं.

तिसरा दोष ह्यांवर असा देतात कीं, ते मुलांस अनीतीच्या व खराब
गोष्टी शिकवीत; परंतु प्रोत साहेब झणतो कीं, ही गोष्ट खरी मानण्यास

अध्याय दुसरे.

देवांविषयींची साक्रेतिसाचीं सत्ते फार वाईट आहेत ; तो तीं दुष्ट मते शिकवून शहरांतिले मुळावे विघडवितो ; असा मिथ्यापवाद साक्रेतिसावर आला. त्यानें न भितां व बोलण्यांत छक्केपंजे न करितां न्यायाधीशापुढें आपणावर घातलेल्या दोषाचें निवारण केलें, तरी त्यास जिवें मारण्याची शिक्षा ठरविली, हा विषय ह्यांत आहे.

ह्याप्रमाणें लोकांशीं भाषण करून त्यांचें अज्ञान त्यांच्या पदरीं घालण्याचा व त्यांस उपदेश करण्याचा साक्रेतिसाचा क्रम सुमारे तीस वर्षे चालला होता. असें करण्यानें त्यास कितीएक मित्र झाले खरे ; परंतु त्यांपेक्षां शत्रु फार झाले. जे लोकांत विद्वान् व थोर असे मोडत होते, त्यांचें अज्ञान त्यानें उघडकीस आणल्यावरून, ते ह्याचा अर्थातच द्वेष करूं लागले. तसेंच हा ज्या गोष्टी सांगे, त्या नवीन असल्यामुळेच पुष्कळ लोक ह्याचा त्रास करीत ; कारण, एखादी गोष्ट वस्तुतः चांगली असली, तरी ती नवीन आहे एवढ्याच कारणानें तिला नांव ठेवणारे लोक सर्व काळ व सर्व देशांत बहुत असतात. तसेंच तरुण लोक लब्धप्रति-

प्राचीन काळच्या लेखांत कांहींच प्रमाण नाही; व भादांत वाईट व खराब ज्या गोष्टी, त्या कोणी प्रसिद्धपणें शिकवूं लागल्यास आर्थेन्सच्याप्रमाणें लोकसत्ताक संस्थानांत त्या शिक्षकाचा फार दिवस निभाव हाणें अशक्य दिसतें. तसेंच हजारों तरुण लोक पैसे देऊन त्याकडे विद्या शिकावयास जात, व त्यांचे वर्डाल त्यांस जाऊं देत, व त्यांची गांवोगांव मोठी प्रतिष्ठा होई; ह्यावरूनच ते लोक त्या वेळच्या प्रतिष्ठित लोकांत मोडत होते, असें सिद्ध होते. ह्या विषयावर मोत साहेबानें फारच प्रतिपादन केलें आहे; परंतु त्याचा चांगला सारांश सुद्धां येथें जागेच्या संकांचास्तव लिहिता येत नाही.

ष्ठित नसल्यामुळे निर्मत्सरपणाने त्याची बुद्धि व कल्पन चहात, व मोठ्या उत्कंठेने त्याचे उपदेश ऐकत, ते न साहून पुष्कळ लोक त्यास वाईट पहात. साक्रेतीस बहुत दिवस लोकांत संभाषण व उपदेश करीत फिरत असे, व लोकांत त्याविषयीं पुष्कळ वाईट समजूत झाली होती; ह्यास प्रमाण हेंच कीं, अरिस्तोफानिस नामक एका कवीनें एक *प्रहसन रचून इसवी सनाच्या पूर्वी ४२३ त नाटकगृहांत त्याचा अभिनय ह्मणजे खेळ केला; त्यांत साक्रेतिसाचें सोंग आणून त्याची थडा केली आहे. आतां साक्रेतिसाचा अंतकाळ इसवी सनाच्या पूर्वी ३९९ त झाला. ह्यावरून मराठ्यापूर्वी २५ वर्षे त्याची लोकांत प्रख्याति होऊन कितीएक लोक त्यास वाईट पाहू लागले होते, असे सिद्ध होते.

आतां साक्रेतिसाच्या शत्रूंनीं पैसा देऊन अरिस्तोफानिसाकडून ते वर्मा लागणारे नाटक करविलें कीं कसें, ह्याचा निर्णय होत नाही. साक्रेतीस सर्व प्रहसन नाटकांची व विशेषेकरून अरिस्तोफानिसानें केलेल्यांची उघड निंदा व तिरस्कार करीत असे; आणि त्या अरिस्तोफानिसाचा प्रतिस्पर्धी युरिपैदीस नांवे एक कवि होता, त्यानें केलेलीं करुणरसप्रधान नाटके तो फार वाखाणीत असे. ह्याबद्दल त्याचा सूड उगवावा ह्मणून अरिस्तोफानिसानें हें त्याच्या निंदेचें नाटक बहुतकरून केलें असावे, असेही वाटतें. कसेही असो, अरिस्तोफानिसाचा साक्रे-

* ह्या नाटकांत थडा मस्कराच मुख्यत्वेकरून असते, त्यास संस्कृतांत प्रहसन व इंग्रजांत फार्स असे ह्मणतात. अशा नाटके अद्यापि मराठी भाषेंत फारशीं झालीं नाहीं.

नंसावर राग होता त्यामुळे तो तें नाटक करो, किंवा त्याच्या शत्रूंच्या सांगण्यावरून तें *करो; तें कसेही असलें तरी त्यानें त्या अत्यंत थोर साधूची अप्रतिष्ठा व उपहास करण्याकरितां आपली सर्व प्रतिभा व विचारशक्ति खर्चून तें नाटक करून, कवितेनें दुर्जनाचें साहाय्य होऊन सज्जनाचा नाश झाला, असा कवितेला मात्र मोठा कलंक लाविला.

त्यानें जें नाटक केलें, त्याचें नांव मेघमाला, असें होतें. त्यांत त्यानें साक्रेतिसाचें असें सोंग आणिलें होतें कीं, तो मेघांत उंच टांगलेल्या पांटींत बसला आहे, आणि तेथून लोकांस आपले सिद्धांत, ह्मणजे अत्यंत उपहासास्पद वारीक वारीक कुतर्क सांगत आहे. इतक्यांत एक कर्जभरू जर-जर ह्यातारा, सावकारांच्या देण्याचे पेंचांतून सुटावें, ह्या इच्छेनें त्याजकडे येऊन प्रार्थना करितो; महाराज, सावकार मला फार तसदी देतात, तर त्यांचें मी कांहीं लागत नाहीं, असा मजबूद पुरावा करून त्यांस दरबारांत ठकवितां येईल असें करा. सारांश, माझे खटलें अगदीं खोटें आहे, तें खरें करून दाखविण्यास मला चांगली युक्ति सांगा. परंतु ह्या नव्या गुरूच्या प्रौढ उपदेशापासून शहाणें होण्याची आपली योग्यता नाहीं, असें पाहून तो ह्यातारा आपण जाऊन आपल्या लेंकास पाठवून देतो. मग तो मुलगा ह्या विद्वान् गुरूच्या शालेंतून असा तरबेज होऊन बाहेर पडतो कीं,

* आझांस वाटतें कीं, ह्या दोन्हींतलें एकही कारण कल्पण्याची गरज नाहीं. जो मनुष्य पुष्कळांचा नावडता असतो, त्याची थट्टा करून लोकांस हसविणें, व त्याची वाहवाभिळविणें, ही कवि, नाटककार, व अर्वाचीनकाळीं वर्तमानपत्रकर्ते ह्यांची चालच आहे. त्याचप्रमाणें अरिस्तोफनीस ह्यानें केलें असावें. त्याचें साक्रेतिसाशीं विशेष शत्रुत्व कल्पण्याचें कांहीं प्रयोजन दिसत नाहीं.

चापाची गांठ पडल्याबरोबर त्यास खूप ठोकतो, आणि तुझ्याशीं मला असेंच वागलें पाहिजे, असें त्यास मोठ्या सबळ व सूक्ष्म रीतीनें सिद्ध करून दाखवितो.* ज्या ज्या प्रवेशांत साक्रेतिसाचें सोंग येतें, तेथें तेथें अशी गोष्ट रचिली आहे कीं, तो हजारों अनन्वित भाषणें करीत आहे; सर्व देवांस व विशेषेंकरून †जुपितरास लक्षावधि शिष्या हेत आहे; महा अभिमानी पुरुषासारखें बोलत आहे; सर्व लोकांचा पराकाष्ठेचा भिक्कार करीत आहे. ईश्वरानें कांहीं गोष्टी मनुष्यांस न कळव्या अशा करून ठेविल्या आहेत, त्या जाणण्याचा प्रयत्न केला असतां मनुष्यांस पातक लागतें, असें आहे; तें न जुमानून स्वर्गलोकीं काय चाललें आहे, व पाताळीं काय चाललें आहे, ह्याविषयीं त्याचा विचार चाललाच आहे; कितीही अन्यायाचा पक्ष असला, तरी तो मीं उचलिला असतां त्याचा जय होईल, अशी त्याची फुशारकी चाललीच आहे; व तो अशा दुष्ट गोष्टी आपल्या मनांत गुप्त न ठेवितों त्या दुसऱ्यांस पढवून आथेन्स शहरच्या सर्व मुलांस विघडवीत आहे; अशी त्या नाटकांतली कथा होती. ही कथा झाल्यावर पुढें कवीनें सर्वास हंसें आणणारी अशी त्याची खुबीदार थडा केली होती. आथेनियन लोकांसारिखे शीघ्रबुद्धि व रसिक ऐकणारे, त्यांतून ज्यांस कोणाचा उत्कर्ष स्वभावतः सहन होत नसे, ते लोक हें नाटक पाहून व ही थडा ऐकून फारच खुष झाले. त्या कवितेनें ते

* ह्या स्थळीं नाटककर्त्याने साक्रेतीस अल्पवयीं मूर्ख मुलें भांडून व त्यांस कुतर्क शिकवून त्यांची बुद्धि विघडवितो, व त्यांस दांडगे करितो, असें सुचविलें आहे.

† ग्रीक लोकांतल्या देवांतल्या अत्यंत मुख्य देवास जुपितर ह्मणत, जसा आपल्या देवांत इंद्र.

इतके मोहित होऊन गेले कीं, त्यांस तो खेळ संपे तोंपर्यंत देखील दम निघेना. त्यांनीं तत्काळ असें ठरविलें कीं, प्रहसनरचना करणारे जे कवि आहेत, त्या सर्वांच्या वर अरिस्तोफनिसाचें नांव घालावें.

आज रंगभूमींत आपलें सोंग येणार आहे, असें ऐकल्यावरून त्या दिवशीं साक्रेतीस अरिस्तोफनिसाचें तें नाटक पहावयास नाट्यशाळेंत गेला. ही गोष्ट त्याचे संप्रदायास विरुद्ध होती; कां कीं, तो अशा समाजांत बहुतकरून जात नसे; गेला तर युरिपैदिसानें केलेलें एखादें भवें शोहरसप्रधान नाटक व्हावयाचें असल्यास मात्र जाई. हा युरिपैदीस ह्याचा परम मित्र होता, व हा आपल्या नाटकांत नीतीच्या पुष्कळ उत्कृष्ट गोष्टी आणी, ह्यापून ह्याची तो फार प्रशंसा करी. असें असतां एके दिवशीं युरिपैदिसानें रचलेलें नाटक नाटकगृहांत चाललें असतां, त्यांत एक सोंग येऊन तें आरंभीच अभद्र भाषण बोललें. त्याचें साक्रेतिसास सहन न होऊन, आपण उठून गेलों असतां आपल्या मित्राच्या नाटकाचा बेरंग होऊन त्याची योग्यता कमी होईल, ह्याचा कांहींच विचार न करितां, तो नाटकगृहांतून निघून गेला. इतका तो नीतिमार्गाचा कैवारी होता. अलिकडे व क्रीतियस ह्यांनीं जुलमानें नेलेंच तर कोण जागे; परंतु तो स्वतः संतोषानें प्रहसनें पहावयास कधींही जात नसे; कारण कीं, त्या प्रहसनांत नी मनस्वी टवाळकी असे, तिचा त्यास फार त्रास येई. तसेंच आपण ज्या शहरांत राहतों, त्या शहरच्या लोकांची अब्रू सर्व लोकांसमक्ष दुष्ट सोंगाडे त्या तमाशांत घेतात, हें त्याच्या- नें पाहवत नसे. असो; त्याच्या निंदेचें नाटक ज्या दिवशीं

झालें त्या दिवशीं तो बुद्ध्या तेथें जाऊन तें पहात खुशाल धिमेपणें बसला होता. त्या प्रसंगीं त्याची इतकी कुटाळकी झाली असतां, त्यानें तिळमात्रही राग किंवा त्रास दाखविला नाही. तेथें कोणी परगांवचे लोक मौज पहावयास आले होते. त्यांनीं, तमाशांत वारंवार ज्या साक्रेतिसाचें सोंग येतें, तो साक्रेतीस कोणता? ह्मणून विचारिलें असतां साक्रेतीस आपल्या आसनावरून उठून उभा राहून, हा मी साक्रेतीस येथें आहे, पहा ; असें त्यांस सांगून सगळा खेळ आटोपे तोंपर्यंत तो तसाच उभा होता. त्याच्या जवळ जे बसले होते, त्यांस त्याची सहनशीलता व मानापमानांविषयी समानदृष्टि पाहून मोठा चमत्कार वाटला; हें पाहून तो त्यांस ह्मणाला, मला असें वाटतें कीं, मी आज सर्वास हांसविण्याची मेजवानीच करीत आहे, आणि सर्व लोकांस जर संतोष वाटतो, तर ही सगळी थड्डा सोसणें मला अवश्य आहे.

अरिस्तोफनीस हा साक्रेतिसाचा मित्र नव्हता खरा तरी तो त्याच्या शत्रूंनीं केलेल्या दुष्ट कष्टांत शिरला होता, किंवा त्याचा जीव घेण्याचा त्याचा इरादा होता, असें कल्पिण्यास कांहीं आधार नाही. विशेष संभवाचें कारण असें दिसतें कीं, तो, लोकांनीं हसवें, त्यांस गंमत वाटावी ह्मणून मुख्य मुख्य अंमलदार व सेनापति ह्यांवर सुद्धां प्रहसनें रचून त्यांचीं सोंगें आणून, त्यांची जशी टवाळकी करी, तशी त्यानें ह्या पंडिताचीही केली असावी; तसें करण्यास त्यास वाईट वाटावें तें वाटलें नाही, इतकाच त्याचा दोष. साक्रेतिसाचा प्राण घेण्याचा वास्तविक दोष ह्मटला ह्मणजे तो त्याचा जे हेवा करीत असत, ते व त्याचे शत्रू ह्यांच्या माथीं होता. त्या दुष्टांनीं अरिस्तोफनिसास नाटक

करण्याविषयीं चिथवलें असल्यास, त्यांची मसळत फार खोल, दूरवर दाटे देऊन मोठ्या बेतानें रचलेली अशी होती, असें लढलें पाहिजे. त्यांचा मतलब असा होता कीं, एखाद्या मनुष्याचें सोंग तमाशांत आणलें ह्मणजे तो तमाशा पाहून लोकांनीं हसार्तें, ह्मणून तमाशा करणारा त्या मनुष्याचे आंगचे दुर्गुण व व्यंगें काढतो; तीं व्यंगें व ते दुर्गुण पाहिले ह्मणजे लोकांच्या मनांत त्या मनुष्याविषयीं तिरस्कार-बुद्धि उत्पन्न होते; आणि तिरस्कारबुद्धि उत्पन्न झाली ह्मणजे ते त्याशीं अन्यायानें वर्तू लागतात; कां कीं, सर्व मनुष्यांचा स्वभावच असा आहे कीं, एखादा मनुष्य एकदां सर्वांच्या तिरस्कारास पात्र झाला, ह्मणजे ते त्याचा वारंवार अपमान करितात, त्यास शिव्या देतात व त्यास इजा सुद्धां करितात.

साक्रोनेसाच्या शत्रूंनीं त्यावर प्रथम ही आग पावडली, व हें करण्यांत त्यांनीं त्यावर पुढें जें मोठें खटलें करण्याचें योजिलें होतें, त्याचाही त्यांस अजमास लागला. ही त्यांची मसळत बहुत वर्षे गुप्त राहिली होती, ती हें नाटक झाल्यावर सुमारे वीस वर्षांनीं उघाडीस आली. ती इतके वेळ स्तब्ध राहण्याचें कारण, त्या वेळेस आथेन्सच्या संस्थानावर मोठा कहर गुदरला होता, हें असावें. आथेनियन लोकांनीं तिसिली बेटावर स्वारी केली होती. ती स्वारी त्यांस परिणामी अशी भोंवली कीं, *स्पार्टानामक संस्थानचा सरदार लिसांदर ह्यानें आथेन्स शहरास वेढा घालून तें घेतलें, आणि तेथील लोकसत्तात्मक राज्य मोडून तेथें त्यानें

* स्पार्टा नांमें ग्रीस देशांत एक प्रख्यात संस्थान असे. ह्या संस्थानाची व आथेन्स संस्थानाची मोठी सर्वा असे.

तीस जुलमी अंमलदार नेमिले. ह्या सर्व गोष्टी त्या वीस वर्षांतच घडल्या. त्या अंमलदारांस हाकून दिल्यावर पुढें लागलेंच साक्रेतिसावर खटलें चालू झालें.*

मिलितस नामें एक मनुष्य होता. त्यानें आपण फिर्यादी होऊन साक्रेतिसावर कायद्याबहुकूम फिर्याद केली. फिर्यादींतीरु कलमें दोन होती. एक कलम हें कीं, साक्रेतिसावर, ह्या संस्थानांतीरु लोक जे देव मानितात, ते मानित नाहीं; दुसरे नेवे देव मानितो. दुसरें कलम हें होतें कीं, हा भलत्या भलत्या गोष्टी शिकवून ह्या शहरांतील मुलांस विवडवितो. ह्या दोन अपराधांबद्दल ह्यास जिवें मारण्याची शिक्षा व्हावी, हें योग्य आहे; असें त्या अर्जाच्या शेवटीं सुचवून अर्जा संपविली होती.

आथेनियस ह्यानें एक ग्रंथ केला आहे. त्यास “ अपा लोजी आफ साक्रेतिस ” असें ह्मणतात, या ग्रंथांत असें लिहिणें आहे कीं, मिलितसानें साक्रेतिसावर कांहीं आधार नसतां व कांहींच संभव नसतां जसा दोषारोप केला

* वास्तविक पाहतां वीस वर्षे साक्रेतिसाचे शत्रु त्याचा जीव घेण्याच्या मसलतींत होते, ही गोष्ट खरी दिसत नाहीं; कारण तो मोठा राजकारस्थानी मनुष्य नव्हता, ह्यास्तव त्यापासून राजव्यवस्था करणाऱ्यांस कांहीं भय होतें असें ह्मणतां येत नाहीं. सिसिलीच्या लढाईत आथेनियन लोक गुंतले ह्मणून जें कारण लिहिलें आहे, तेंही बरोबर दिसत नाहीं; कारण ती लढाई अरिस्तोकनीसचें नाटक झाल्यावर कितीएक वर्षांनीं पुढें उत्पन्न झाली, व ती चालू असतां साक्रेतिसास शिक्षा करण्यास आथेनियन लोकांस कांहीं भय होतें असेंही दिसत नाहीं. ह्यावरून साक्रेतिसावर ह्याच वेळेस इतका गडबड गूदरावयास कांहीं विशेष कारणें झालीं असावीं, त्यानें उल्लेखून ह्या वेळच्या इतिहासकारांना केले नाहीं, असें मोन साहेबाचें मत आहे, व तें मत सयुक्तिक दिसतें.

आहे, तसा कधीं कोणीं कोणावर केला नसेल. साक्रे-
 तिसानें अथेन्सांतील मुलांस उपदेश करण्याचें काम एक
 दोन दिवस नव्हे, चाळीस वर्षे एकसारखें चालविलें होतें.
 तो आपलें मत लोकांस गुप्तपणें सांधीकांतीत सांगत नसे;
 तर हजारों लोक एकत असतां उघड सांगे. तो दुसऱ्यांस
 वागण्याचे नियम शिकवी, व त्या नियमांप्रमाणें स्वतः वागत
 असे. असें असतां मिलितसानें चाळीस वर्षांनीं फिर्याद
 केली, ह्याचें काय बीज असावें? लोकांचें कल्याण कर-
 ण्याची इतकी कळकळ जर मिलितस ह्यास होती, तर
 ती इतके दिवस कोठें गेली होती? त्या प्रसंगींच ती
 एकाएकीं उत्पन्न होऊन इतकी कशानें वाढली? मिलि-
 तसासारखा कळकळीचा व योग्य मनुष्य शहरांत असून,
 त्यानें, कोणी मनुष्य त्या शहरच्या मुलांच्या मनांत लोक-
 सत्ताक राज्यप्रकाराविषयीं तिरस्कार व त्रास उत्पन्न करून
 फंदाफितूर करण्याविषयीं उत्तेजन देणाऱ्या गोष्टी शिकवून
 त्या सर्वांस विघडवीत असतां, त्या अनर्थाचा प्रतिबंध हो-
 ण्याकरितां कांहींच उद्योग न करितां, उगीच मुकाब्दानें
 रहावें, हें त्यास योग्य होतें कीं काय? कां कीं, असें
 आहे कीं, जो मनुष्य आंगीं सामर्थ्य असतां उपद्रव मना
 करीत नाही, तो मनुष्य व उपद्रव करणारा मनुष्य,
 दोन्ही एकसारखे गुन्हेगार आहेत; बरें असो, विसराळू-
 पणामुळें अथवा उदासीनपणामुळें, किंवा एखाद्या मोठ्या
 कामांत गुंतल्यामुळें, मिलितसास साक्रेतिसावर फिर्याद
 करण्यास सुचलें नसेल; परंतु अथेन्सासारखें शहर, जें
 मोठमोठ्या न्यायाधीश लोकांनीं भरलें होतें; व जे न्याया-
 धीश लोकहितार्थ रात्रंदिवस जपत असतः व जेथें मोठमोठे

धीट मुदाईम असत, जे मत्सराच्या किंवा दुष्टपणाच्या योगानें लोकांचे दोष काढण्यास टपून बसलेले असत, अशा त्या शहरांत, साक्रेतिसावर मिलितसानें ह्या प्रसंगां जो अपराध घातला, तसला सर्वजनप्रसिद्ध अपराध तसल्या न्यायाधीशांच्या व तसल्या मुदाइमांच्या नजरेस आला नाहीं, ही गोष्ट झाली तरी कशी ? ह्यावरून ती अर्जा अगदीं खोटी होती, व तींत युक्तीचा लेश देखील नव्हता, असे स्पष्ट होतें. अर्जा होऊन त्याच्या शत्रूंची मसलत बाहेर पडतांच साक्रेतिसाच्या मित्रांनीं त्याचा बचाव करण्याची तयारी केली. लिसियस ह्मणून एक विख्यात दरबारांत बोलणारा असे, त्यासारखा वस्ताद वक्ता त्या वेळीं दुसरा कोणी नव्हता; त्यानें स्वतः विचार करून त्या अर्जावर एक नामी खासें उत्तर लिहून साक्रेतिसाकडे आणिलें. त्या उत्तरांत त्यानें साक्रेतिसाच्या पक्षास अनुकूल जीं कारणें होती, तीं स्पष्ट करून दाखविलीं होती. त्या सर्व पत्रभर असे कोमळ व चित्तवेधक शब्द घातले होते, व त्यांतील शब्दरचना अशी सुंदर होती कीं, तें पत्र वाचलें असतां केवळ पाषाणवृद्धय जे असतील, त्यांस सुद्धां कळवळा यावा.

साक्रेतिसास तें पत्र वाचून फार संतोष झाला, व त्यानें त्याची फार स्तुति केली; परंतु तो लिसियसास ह्मणाला कीं, हें पत्र अलंकारशास्त्रांतील नियमांस जितकें अनुसरून आहे, तितकें पंडिताच्या धैर्यास व अभिप्रायास अनुरूप नाहीं; ह्मणजे हें मला शोभायाजोगें नाहीं. हें भाषण ऐकून लिसियसानें पुसलें कीं, हें पत्र चांगलें लिहिलें आहे, व तुमच्या उपयोगीं नाहीं; ह्या परस्पर विरुद्ध गोष्टी

संभवतात कशा ? साक्रेतिसानें आपल्या चालीप्रमाणें एक प्राकृत दाखला देऊन त्याचे प्रश्नाचें असें उत्तर दिलें कीं, बाबा, एकाद्या उत्तम कागगिरानें एक शानदार पोषाक, किंवा वर सोनेरी काम केलेला जोडा, मजसारख्या गरिबाकडे आणिला, तर तो पोषाक किंवा जोडा त्यांत कांहीं खोड नसतांही माझ्या उपयोगीं पडणार नाहीं.

आथेन्सांतील राज्य लोकसत्ताक होतें, ह्यास्तव ज्याकडे अधिक लोकांचें मत, तो पक्ष खरा होत असे; ह्मणून तेथें कांहीं तंट्या उत्पन्न झाला असतां वादी व प्रतिवादी आपआपल्या वतीनें खटला तुटण्याकरितां मान्य मान्य लोकांच्या घरोघर संमति मागत फिरत असत. साक्रेतिसानें असा निर्धार केला होता कीं, आपण हलकेपणानें व दीनपणानें संमतीची भीक मागावयाची नाहीं, आणि हा त्याचा निर्धार दळला नाहीं. तसेच लोक वादांत प्रौढ व गूढ भाषण करून न्यायाधीशांस दिपवून मोहित करीत, व वायका मुलें सभेंत आणून त्यांच्या रडण्यानें व दीन मुद्रेनें चौकशी करणाऱ्यांस आपणांविषयीं दया उत्पन्न करीत; तसेंही साक्रेतिसानें केलें नाहीं; व ह्या प्रकारचा दुसरा कोणताही कावा केला नाहीं. मग त्यानें कोणाची पायधरणी किंवा भार्जव केलें नाहीं, हें कशास सांगावयांस पाहिजे ? आपणावरचा दोष उडविण्याकरितां आपल्यावांचून दुसऱ्यास बोलूं द्यावयाचें नाहीं, व न्यायाधीशापुढें अर्जदारासारखें दीन मुद्रेनें उभें रहावयाचें नाहीं, असा दृढनिश्चय करून त्यानें त्याप्रमाणें केलें; परंतु ती गोष्ट त्यानें गर्वानें किंवा न्यायसभेच्या तिरस्कारानें केली असें नव्हे; तर असें करण्याचें कारण हेंच कीं, आपला पक्ष खरा आहे, व आपण अगदीं

निर्दोष आहों, असें त्याची मनदेवता त्यास सांगत असे; ह्या मुळें तो निर्भय होता. त्यानें जें उत्तर दिलें, त्यांत भिन्नेपणा किंवा लेंचपणा अगदीं नव्हता. त्याचें भाषण पंडिताच्याप्रमाणें निस्पृह, खडखडीत, दिलदार असें होतें. त्यांत सत्यता हाच अलंकार होता, ह्याखेरीज प्रौढ रचना आणून त्यास शोभा आणली नव्हती. बोलतांना तो गोंधळला नाही, आणि त्याच्या बोलण्यावरून असें दिसलें कीं तो अगदीं निरपराध आहे.

साक्रेतिसाच्या चौकशीच्या वेळीं प्लेटो तेथें होता. त्यानें त्याचें हें सर्व भाषण उतरून काढिलें, आणि त्यांत आपले पदरचें कांहींएक न घालितां त्याचा एक ग्रंथ रचिला. त्या ग्रंथास "अपॉलोजी आफ साक्रेतिस" असें म्हणतात. प्राचीन काळचे जे जे उत्कृष्ट उत्कृष्ट ग्रंथ आहेत, त्या ग्रंथांत हा ग्रंथ मोडतो. आम्हीं ह्या ग्रंथातील कांहीं सारांश पुढें लिहिला आहे.

नेमलेल्या दिवशीं कायद्याप्रमाणें खटला सुरू झाला. पक्षकार न्यायाधीशासमोर आल्यावर मिलितस पहिल्यानें बोलूं लागला. त्याचा पक्ष जितका वाईट होता व त्याचा पुरावा जितका कमी होता, तितके छक्केपंजे त्याला आपला दुर्बलपणा झांकण्यासाठीं अधिक करावे लागले. ज्या ज्या योगानें प्रतिवादीवर लोकांचा द्वेष होण्याचा संभव होता, ते तें त्यानें सर्व केले. तो आपल्या पक्षास साधक युक्ति जडसांगूं लागता, तर तो निखालस तोंडघशीं पडता; परंतु त्या न सांगतां तो मोठमोठे प्रौढ व सुंदर शब्दांनीं पोकळ पांडित्य करूं लागला. साक्रेतिसावर आळ घेणारे एक देखील खरा शब्द बोलले नाहींत; तथापि त्यांनीं शब्दचातुर्य

र्यानें खरेपणाचा असा डौल आणला होता कीं, साक्रेति-
सानें स्वतः असें कबूल केले आहे कीं, मिलितस वगैरे ह्यांचें
बोलणें ऐकून न्यायाधीशांच्या मनांत काय आलें असेल, तें
माझ्यानें सांगवत नाहीं; पण मी आपली गोष्ट सांगतो कीं,
मी तर इतका चकित झालों होतो कीं, माझे देहभान मी
विसरलों.

आह्मीं मार्गेच लिहिलें आहे कीं, साक्रेतिसावर जी फि-
र्याद झाली होती, तींत दोन कलमें होती. पहिलें धर्मा-
विषयीं होतें. तें असें कीं, साक्रेतीस पापदायक जिज्ञासा*
मनीं धरून, स्वर्गांत व पाताळीं काय चाललें आहे, ह्याचा
उगीच शोध करितो, व ह्या सर्व ग्रीस देशांतील लोक ज्या
देवांस भजतात, ते देव हा मानीत नाहीं, व नवे देव स्थाप-
ण्याविषयीं प्रयत्न करतो; व तो असें सांगतो कीं, मी जें जें

* सृष्टीच्या क्रमांत मनुष्यास समजून नाहीत अशा असंख्यान गो-
ष्टी आहेत. त्या समजण्याविषयीं सर्वकाळ सर्व देशां बुद्धिमान् व विद्वा-
न् पुरुषांचा यत्न चालला आहे. ह्या गोष्टीने जें मनुष्यास ज्ञान झालें
आहे, त्यासच विद्या असें म्हणतात. हें ज्ञान जसजसें वाढत जातें, त-
सतशा जुन्या कितीएक समजुती खोल्या पडत जातात. ह्यामुळे जुन्या
समजुतीचे लोक व अज्ञान लोक विद्येचा द्वेष करितात. बहुत लोकांनीं
मान असें होतें कीं, सृष्टीतील कितीएक गोष्टी मनुष्यानें जाणूं नयेत, अ-
शी देवांची इच्छा आहे, आणि ह्यागूनच ह्या गोष्टी मनुष्यास न समज-
ण्यासारख्या त्यांनीं करून ठेवल्या आहेत. त्या गोष्टी घडणें किंवा न
घडणें, हें केवळ देवांनीं आपल्या हातीं ठेवलें आहे; ह्यास्तव त्या जाण-
ण्याविषयीं यत्न करणें, व त्याविषयीं भाकित करणें, हें देवांच्या गुप्त गो-
ष्टी कळण्यासाठीं यत्न करणें होय; व तो यत्न देवांस मान्य नसल्यामु-
ळे तो करणें पाप होय; अशी ग्रीक लोकांची समजूत होती. फार
काय, ह्याप्रमाणें साक्रेतिसाची सुद्धा समजूत होती; असें जेनोफनाच्या
लेखावरून स्पष्ट समजून येतें. ह्यास्तव साक्रेतिसावरचा हा आरोप
अगदीं खोटा होता.

कृत्य करितों तें तें, करतंमा मलां एक अप्रसिद्ध देव माझ्या मनांत संचार करितो, आणि चांगल्या चांगल्या गोष्टी सांगतो. सारांश, तो, देव मुळींच नाहीत, असें ह्मणतो.

दुसरें कलम संस्थानाचा अंमल व वजन ह्यांविषयीं होतें. तें असें कीं, साक्रेतीस देवांविषयीं भलत्या भलत्याच गोष्टी मुलांच्या मनांत भरवितो. ह्या संस्थानानें राज्याची जी व्यवस्था केली आहे, ती, व संस्थानचे कायदेही अनर्थकारक आहेत, असें त्यांस शिकवितो; चिच्या टाकून ज्यांच्या नांवांच्या चिच्या निवृत्तील, त्यांस न्यायाधीश नेमण्याची ह्या संस्थानची चाल आहे, ती मूर्खपणाची आहे, असें हा उघड बोलतो. तो स्वतः ज्या सभांस जात नाहीं, त्या सभांची तो निंदा करितो. अगदीं दुर्बळ जरी कोणाचा पक्ष असला, तरी तो चांगलें करून दाखविण्याच्या युक्ति शिकवितो; विद्या शिकविण्याचें भिष करून आपली मोठी प्रतिष्ठा असावी ह्या बुद्धीनें, मुलें आणणांस नेहमीं चिकटून राहतील, असें करितो; व तुम्ही आपल्या आईबापांची अवज्ञा करा, त्यांस मारा, ठोक, त्याबद्दल तुम्हांस कांहीं शिक्षा व्हावयाची नाहीं, असें त्यांस सिद्ध करून देतो; अशा दुष्ट उपायांनीं तो अथेन्स शहरांतील सर्व मुलें विवडून टाकीत आहे. ह्यापासून संस्थानास मोठा अपाय घडेल. साक्रेतिसासारखा ज्ञाता सर्व भ्रमंडळावर नाहीं, असा देल्फाय् येथील देवानें कौरु दिला, असें हांग माजवून तो त्या कौलावर मंनस्वी फुगारून गेला आहे. संस्थानांतील अव्यवस्था काढून टाकून हें ताळ्यावर आणण्याचा, व येथील सर्व लोकांचे दोष उघडकीस आणून त्यांस चांगल्या मार्गास लावण्याचा नसता अधिकार आपल्या डेईवर घेऊन तो इतर

सर्व लोकांस मूर्ख ह्यणतो; व त्यांचे आचरणास व रीतींस कांहीं भीड न धरितां दोष लावितो. आतां हा एवढा आव घालितो खरा; परंतु ह्याच्या उपदेशानें विद्यार्थी कसे काय तयार होतात, हें पहावयाचें असल्यास क्रितीयस आणि अल्किबैदीस हे ह्याचे जिवलग मित्र आहेत, त्यांची वृत्ति पहावी ह्यणजे स्पष्ट ध्यानांत येईल. ह्या देवांनीं मोठमोठे घात केले आहेत, व ह्यांसारखे दुष्ट पुरुष सर्व शहरांत दुसरे कोणी नसतील; व ह्या साक्रेतिसासारखा दुराचारी तर सगळ्या जगांत कोणी निघणार नाहीं.

ह्याप्रमाणें फिर्याद करून मिलितसानें शेवटीं न्यायाधीशांस अशी विनंती केली कीं, महाराज, साक्रेतीस शब्दपांडित्यानें आपणांस मोहित करील; तर आपण फार सावध असावे; व तो आपणांस फसविण्यासाठीं गोड गोड मोहक भाषणें करील, तर आपण त्याचें बोलणें बहुतकरून खरें मानूं नये.

साक्रेतिसानें न्यायाधीशांस असें सांगितलें कीं, हरकोणाशीं संभाषण करीत असतां मी जसें बोलतो, तसें तुहांपुढें बोलें. माझ्या बोलण्यांत अगदीं साधे शब्द येतील; स्तुति वगैरे अगदीं असणार नाहीं. असें प्रथमतः सांगून मग त्यानें अर्जाचीं कलमवार उत्तरे देण्यास आरंभ केला. तीं उत्तरे येणेंप्रमाणें:—ज्यास आपल्या घरीं व देवळांत संस्थानच्या चालीप्रमाणें देवांस बळी देतांना बहुत लोक हरहमेश पाहतात, तो मी संस्थानच्या लोकांचे देव मानीत नाहीं; असें ह्यणण्यास आधार काय? अहो, मला अमूक देवता बुद्धिवाद सांगते, ह्यणून हा लोकांत अफवा उठवितो, असा ज्यावर गुन्हा घातला आहे, व ह्यावरून जो नवे देव स्था-

पतो, असें अनुमान केलें आहे, तो मनुष्य (मी) देव मानतो किंवा नाही, अशी शंका तरी घेतां येते काय ? अहो, जे लोक शकुनविद्येवर विश्वास ठेवून उडणारीं पाखरे, व होमाकरितां मारलेल्या पशूंचीं आंतडीं, व यदृच्छेनें कोणाच्या तोंडांतून जे शब्द निघतील, व जे पदार्थ दृष्टीस पडतील, ते शब्द व ते पदार्थ, * इत्यादिकांवरून, व देवांनीं मनुष्यांस पुढें घडून येणाऱ्या गोष्टींचें ज्ञान प्राप्त होण्याकरितां जे निरनिराळे उपाय दिले आहेत, त्यांच्या प्रयोगानें, भाकितें करितात, त्या लोकांपेक्षां शकुन पाहण्यानें मीं कांहीं नवा मार्ग पाडिला, असें नाही. मिलितस माझ्यावर दोष घालतांना असें ह्मणाला कीं, सक्रितीस दीमन् ह्मणजे उपदेव जे देवांचीं अपत्यें होत, ते मानतो. तेव्हां त्याच्या ह्या बोलण्यावरून स्पष्ट सिद्ध होतें कीं, नवे देव किंवा जुने, परंतु मी कसे तरी देव मानितों, आणि ह्यावरून मी आगदींच देव मानित नाहीं, हें त्याचें बोलणें अगदीं खोटें आहे; कां कीं, जो देवांचीं अपत्यें मानितो, तो देव मानित नाहीं हें संभवत नाहीं.

सृष्टींतील ज्या गोष्टींचा विचार केला असतां पातक आहे, त्या गोष्टींचा हा विचार करितो, असा मजवर दोष घातला आहे; त्याविषयीं माझे उत्तर असें आहे कीं, सृष्ट वस्तूंचा ज्यांत विचार आहे, असें जें सिद्धपदार्थविज्ञानशास्त्र, त्याचा अभ्यास जे सर्वकाल करितात, त्यांची मी निंदा करित नाहीं, किंवा जें ते करितात, तें वाईट करितात, असा त्यांस दोष लावीत नाहीं खरा; परंतु मी स्वतः इतर सर्व विचार सोडून सदाचरण कोणतें व दुराचरण कोणतें,

* शेवटच्या रीतीनें शकुन पाहण्याची रीत ह्या देशांत प्रसिद्ध आहे.

अंमल कोणत्या प्रकारें करावा, इत्यादि विषयांवर विचार करीत असतो. ह्या विषयांचें ज्ञान इतर सर्व ज्ञानापेक्षां फार उपयोगी आहे. मी जर कांहीं खोटें बोललों असलों, तर माझ्या श्रोत्यांपैकीं पुढें होऊन माझा लबाडपणा काढावा.

आधेन्सकर हो, देवांविषयीं व राज्य करण्याच्या नियमांविषयीं मोठे अनर्थकारक सिद्धांत मनांत भरवून देऊन हा मुलें विघडवितो, ह्मणून मजवर वादी गुन्हा घालतो; तर तुह्यां सर्वांस विदितच आहे कीं, मुलांस शिकवून पोटा भरण्याचा रोजगार म्यां कधीं केला नाहीं, व कोणी किती जरी माझा वैरी असला, तरी, तो ह्यानें अमक्या वेळेस अमक्यास उपदेश करून त्यापासून पैसा घेतला, असा मजवर दोष ठेवूं शकणार नाहीं. ह्याविषयीं मजपाशीं मजबूद पुरावा आहे. तो हा कीं, मी फार भिकारी आहे. मी जर शिकविण्यावर पैसा मिळवितों, तर आज गबर असतो. आपण सदाचरणी व्हावें, अशा इच्छेनें जो मजकडे आला, तो गरीब असो किंवा मातबर असो, त्या दोघांसही आपलीं मते कळवून त्यांस सुज्ञ करण्याविषयीं मला सारखा उत्साह आहे. मातबर मला अधिक आवडतात, आणि गरीब कमी आवडतात, असें नाहीं; व मी त्यांस प्रश्न करावयास व माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें द्यावयास पाहिजे तितकी फुरसत देतो; घाई कदापि करीत नाहीं. माझे जे श्रोते आहेत, त्यांपैकीं कोणी जर सदाचरणी किंवा दुराचरणी निघाले, तर पाहिल्याचें सदाचरण किंवा दुसन्याचें दुराचरण ह्याचा आरोप मजवर नसावा; कां कीं, मी त्यांजवर कोणतीही गोष्ट करण्यास जबरी करीत नाहीं. त्यांच्या मनांस जें भावतें, तें ते करितात. माझा सगळा उद्योग इतकाच कीं, मी

लहान मुलें आणि थोर मनुष्यें ह्या सर्वास सर्वदा असें सांग-
तो कीं, बाबांनो, शरीर, संपत्ति, व त्यांसारखे दुसरे जे जे
अशाश्वत पदार्थ आहेत, त्यांवर फार ममता ठेवूं नका; तर
आपल्या आत्म्याविषयीं मुख्यत्वेकरून कळकळ बाळगा;
तोच तुमच्या प्रीतीस मुख्यत्वेकरून पात्र होण्यास योग्य
आहे; व त्यांस मी रात्रंदिवस असा आग्रह करितों कीं, संप-
त्तीनें चांगुलपणा प्राप्त होत नाहीं, तर उलटें चांगुलप-
णानें संपत्ति प्राप्त होते; आणि ह्या मानवी संसारांतील सर्व
घरगुती किंवा बाहेरील सुखांचें मूळ एक सदाचरण होय,
दुसरें नाहीं.

ह्याप्रमाणें मुलांस शिकविणें हें जर त्यांस विघडविणें
आहे, तर मग महाराज, न्यायाधीशही, मीं गुन्हेगार व
नशहत भोगावयास योग्य आहे, असें मी आपले तोंडानेंच
कबूल करतो. मी बोलतो हें जर लटकें असेल, तर म-
जवर लबाडीचा दोष शाब्द करणें फार सोपें आहे. ह्या
सभेंत माझे पुष्कळ श्रोते आहेत; त्यांनीं पुढें येऊन तसें
बोलावें, ह्मणजे झालें. त्यांस मीं मोहित केल्यामुळे, व त्यां-
ची मजवर प्रीति असल्यामुळे, ते कदाचित् माझ्या विरुद्ध
बोलणार नाहीत. ते नाहीं बोलले तरी त्यांचे बाप, भा-
ऊ, चुळते, ह्यांस संबंधाच्या धर्मानें, व ज्या शहरांत आपण
राहतों त्या शहराचें आपण कल्याण करवें, असा सर्वांचा
धर्म आहे, त्या धर्मानें, पुढें सरून आपल्या पुत्रांस, व भा-
वांस, व पुतण्यांस विघडविणाऱ्यावर किर्याद करून त्यांचें
पारिपत्य करणें आवश्यक आहे; परंतु ते तसें करित ना-
हींत; उलटी त्यांस माझ्या पक्षाचा जय व्हावा ह्यावि-
षयीं फार कळकळ आहे.

महाराज, आपल्या मर्जास येईल तो हुकूम आपण मला करा. मी तर आपल्या आचरणाबद्दल कदापि पश्चात्ताप करणार नाहीं, किंवा त्यांत फारफेर देखील करणार नाहीं. देवानें साक्षात् जी कामगिरी माझ्या मार्थीं मारून दिली आहे, ती मला सोडतां येत नाहीं, व तहकूबही करतां येते नाहीं. त्यानें माझ्या गांवकऱ्यांस उपदेश करण्याचें काम माझ्या दिमतीस दिलें आहे, तें मला अवश्य केलें पाहिजे. *पोतिदिया, आंफिपोलिस, व दालियम ह्या गांवीं लष्कर असतां आपल्या सेनापतींनीं जीं ठाणीं मला नेमून दिलीं होतीं, तीं मीं इमानें इतवारें राखलीं; सोडून गेलों नाहीं. आणि तूं विद्याभ्यासांत जन्म घालवून आपणास व दुसऱ्या लोकांस सज्ञान कर, असा ईश्वरानें साक्षात् मला हुकूम करून उपदेश करावयाची जी जागा दिली आहे, ती जर मी आज मरणाच्या भयानें सोडीन, तर हा माझा मोठा अपराध होईल; आणि तेणेंकरून देव न मानण्याचा व त्यांची निंदा करण्याचा दोष मजवर येऊन देवाज्ञाभंगाच्या अपराधाबद्दल ह्या सभेचें बोलावणें होण्यास मी वास्तविक योग्य होईन. इतःपर पुढें मीं मुकाटें रहावें, कोणास कांहीं शिकवूं नये, अशी अट करून घेऊन मला ह्या खटल्यांतून मुक्त करण्याचा तुमचा निश्चय असल्यास, त्याचें उत्तर मी आतांच तुह्यांस सांगतो. ऐका, मी तुह्या आधिन्सच्या लोकांस थोर मानतो, व तुह्यांवर प्रीति करितों खरा, पण तुमच्यापेक्षां देवांची आज्ञा मला अधिक पाळिली पाहिजे; ह्यास्तव माझ्या जिवांत जीव आहे

* ह्या तीन गांवा ह्या लढाया झाल्या, त्यांत आधिन्स संस्थानच्या चालीप्रमाणें साक्रेतीस लढावयास गेला होता.

तो मी तुम्हांस उपदेश करण्याचें कदापि सोडणार नाहीं; किंवा तुम्हांपैकीं हरएक कोणी मला भेटला असतां माझ्या सांप्रदायाप्रमाणें त्यास पुढील हितवाद केल्यावांचून, किंवा दोष दिसल्यास त्यास नांव ठेवल्यावांचून, कदापि राहणार नाहीं; हें पक्कें समजा. तो हितवाद असा कीं, माझे मित्र हो, सर्व जगांत शहाणपणाविषयीं अत्यंत विख्यात जें हें आथेन्स शहर, येथील तुम्ही राहणारे असतां, पैसा जमा करणें व प्रतिष्ठा, अन्न, व मोठमोठ्या पदव्या, हीं मिळविणें ह्यावांचून तुमच्या मनांत कसलाही विचार येत नाहीं; शहाणपण, विवेक, व विद्या, ह्यांच्या प्राप्तीकडे तुम्ही अगदी लक्ष देत नाहीं; व तुमच्या आत्म्याचे ठायीं जितकी पूर्णता व जितकी चांगुलपणा येण्याची योग्यता आहे, तितकी पूर्णता व चांगुलपणा त्याचे ठायीं आणण्यासाठीं तुम्ही कांहींच श्रम करीत नाहीं; ह्याची तुम्हांस लाज वाटत नाहीं काय ?

हा प्रत्येकास बाहेर बुद्धिवाद करण्याविषयीं इतका झटत असतां न्यायाधीशांच्या* मंडळींत येऊन स्वदेशकल्याणाच्या विचारांत बुद्धिवाद सांगण्यास नेहमीं अळंढळं करितो, ह्यावरून हा फार भितरा आहे, असा दोष वादीनें मला लाविला आहे; परंतु तुम्हां आथेन्सकरांबरोबर मी बहुत वेळ शत्रूशीं लढाई करावयास गेलों आहे; व मी जेव्हां मार्गें मुख्य न्यायाधीश झालों होतो, त्या वेळीं थार्गिनुसे नामक बेटांजवळ

* त्या लोकसत्ताक संस्थानांत आणसास बुद्धिवान् व शहाणे झणणारे जे लोक असत, ते बहुतकरून सरकारी कामांत गिरत, तसें साक्रेतिसानें केलें नाहीं. तीच गोष्ट त्याच्या शत्रूनें येथें लबाडीनें त्याच्या विरुद्ध करून दाखविली आहे.

समुद्रांत झालेल्या लढाईत पडलेल्या व वुडून मेलेल्या लोकांची त्यांनी प्रेतें उचलून आणून पुरलीं नाहींत, ह्मणून तुम्ही फौजेच्या सरदारांवर गुन्हा ठेवून त्यांस ठार मारण्याचा यत्न करीत असतां, तो यत्न ह्या संस्थानच्या कायद्यास विरुद्ध आहे, असा मीं एकत्र्यानें सर्वांविरुद्ध अभिप्राय दिला; व त्या वेळेंस सर्व लोकांच्या विरुद्ध जो बोलिल तो जिवास मुकेल, असें भय होतें; परंतु तें भय मीं जुमानलें नाहीं. ह्यावरून मला वाटतें कीं, आपल्या आंगचा शूरपणा व हिम्मत हीं मीं तुम्हां सर्वास पुरतेपणीं दाखविलीं आहेत. व लिसांदर* ह्यानें आपल्या शहरांत जे जुलमी तीस अंमलदार नेमले होते, ते अंमलदार दुष्टपणानें जुलमी हुकूम करीत, त्या हुकुमांस मीं एक वेळ नव्हे, बहुत वेळ आडवा आलों आहे. ह्यावरूनही मीं भितरा आहे कीं काय, ह्याविषयीं सर्वांच्या मनाची खात्री झाली असेलच. आतां असें असतां तुमच्या सभेंत येण्यास मला कशानें अटकाव झाला असावा बरें? मला माझ्या दीमनानें अटकाव केला. ज्या दीमनाविषयीं बोलतांना तुम्हीं सर्वांनीं मला बहुत वेळ ऐकिलें आहे, व ज्या दीमनाचा मिलितसानें बहुत वेळां उपहास केला, तो दीमन, मीं जेव्हां लहान होतो, तेव्हांपासून मजवर अनुग्रह करीत आहे. एकादी गोष्ट करण्याविषयीं मीं निश्चय केला, आणि ती गोष्ट जर वाईट असली, तर मात्र माझ्या मनांत

* हा स्पार्टन लोकांचा मुख्य सेनापति होता. स्पार्टन लोक व आथेनियन लोक ह्यांची लढाई चालली असता लिसांदर ह्यानें आथेनियन लोकांचा पराभव करून, त्यांची मुख्य राजधानी आथेन्स काबीज करून, तेथील लोकसत्ताक राज्य मोडून महाजनसत्ताक राज्य स्थापिलें होतें.

संचार करून, ही गोष्ट तू करून नको, ह्मणून तो मला सांगतो. हाच दीमन सरकारी कामांत आपण हात घालावा असें माझे मनांत आलें असतां माझे निवारण करितो; आणि तो असें करितो, ह्यास मोठ्या सबळ युक्ति आहेत. कां कीं, मी जर तुमच्या राज्यप्रकरणीं मसलतींत शिरतो, तर माझ्या हातून माझे व माझ्या देशाचें कांहीं एक कल्याण सिद्धीस न जातां मी बहुत वर्षांमागे कधींच उगीच मरून गेलों असतो. न्यायाधीश महाराज, माझ्या मनांतील ह्या वास्तविक गोष्टी कांहीं पडदा न ठेवितां मी आपणांपुढें निर्भीडपणें बोललों, ह्याबद्दल कृपा करून आपण मनांत वांकडें येऊं देऊं नये. आमच्यांत किंवा दुसरे कोठेंही जो मनुष्य निर्भीड स्वभावामुळे सर्व लोकांशीं वांकडा होईल, व आपल्या अमलांतील शहरांत अन्यायाचें काम कदापि होऊं देणार नाही, व कायदा कधीं मोडूं द्यावयाचा नाही, अशा निग्रहानें रात्रंदिवस आपलें काम चालवील, त्याला लवकरच मोठा अपाय होईल, ह्यांत संशय नाही; ह्यास्तव न्यायपक्षपाती जो मनुष्य आहे, त्यास आपण जिवंत असावें अशी यत्किंचित् इच्छा असेल, तर त्यास सरकारी कामांत कदापि शिरतां उपयोगीं नाही.

आथेन्सकर हो, आतां मजवर हा जो गहजब गुदरला आहे, ह्यापेक्षां कमी संकटांत असूनही कांहीं लोक जसें न्यायाधीशांची पायधरणी करून त्यांचें आर्जव करितात, व त्यांस आपली दया येण्यासाठीं सभेंत आपलीं नायकामुलें आणितात, तसें मीं केले नाही; परंतु हें न करण्याचें कारण गर्व किंवा हट्ट किंवा तुझांविषयीं तिरस्कारबुद्धि हीं आहेत, असें अगदीं समजूं नका; तर तुमच्या ह्या

संस्थानचा थोरपणा राखण्याकरितां मीं तसें केले नाहीं. तुझांस माहीत आहेच कीं, आपल्या ह्या शहरांत असेही कांहीं पुरुष आहेत कीं, जे मरण ह्मणजे अभिष्ट गोष्ट आहे, असें मानीत नाहींत; तर जे अप्रामाणिकपणा व अपकीर्ति ह्यांस मरण ही संज्ञा देतात. अहो, मृत्यु काय तुच्छ पदार्थ आहे. त्यास शहाण्यानें भिऊं नये. ह्याविषयीं नानाप्रकारच्या गोष्टी आजपर्यंत सांगून आज माझे सारख्या उतारवयांत, खरी खोटी कशी तरी माझी कांहीं कीर्ति लोकांत झाली आहे, ती झाली असतां, आज जर मरणास भिऊन मीं भलतेंच करावें आणि तेणेंकरून आजपर्यंत आपण त्यांप्रमाणें वागून जे आचरणाचे नियम व ज्या गोष्टी लोकांस शिकविल्या, त्या सर्व नियमांवर व त्या गोष्टींवर आपण जातीनें त्यांस विरुद्ध वागून पाणी घालावें; हें कृत्य मला योग्य आहे काय? छीः छीः, ही गोष्ट मी कदापि करणार नाहीं.

असो, आतां माझ्या अब्रूची गोष्ट एकीकडे असूं द्या, तीस तर मीं मरणास भिऊन तुमची काकुळती केल्यानें बद्दल लागेलच लागेल, ह्यांत कांहीं संशय नाहीं; परंतु दुसरी गोष्ट मला अशी वाटते कीं, वादीनें किंवा प्रतिवादीनें न्यायाधीशांचें आर्जव करून व त्यांच्या हातांपायां पडून दोषनिर्मुक्त करून घेणें, हें काम वाजवी नाहीं. वाजवी ह्मटलें ह्मणजे त्यांनीं आपला वाका त्यांचे मनांत भरवून देऊन त्या वाक्याच्या खरेपणाविषयीं त्यांची खात्री करावी. न्यायाधीश जे न्यायासनावर बसतात, ते कायदे मोडून लोकांवर मेहरबानी करावयास बसत नाहींत; तर त्या कायद्याप्रमाणें वागून न्याय करावयास बसतात. ते जी शपथ घेतात, ती ते आमच्या मर्जीस येईल त्यास पारपत्य केल्या-

वांचून मोकळा करूं, व वाटेल त्यास अपराधावांचून शिक्षा करूं, अशी घेत नाहीत; तर आम्ही योग्य न्याय करूं अशी घेतात ह्यास्तव तुमचें आर्जव करून तुम्हांस तुमची शपथ लटकी करण्याची संवय लावूं नये, व तुम्हींही आम्हांस आपणांला अशी दुष्ट संवय लावूं देऊं नये; कांकीं, तसें केल्यानें तुमच्या व आमच्या दोघांच्या हातून धर्म व न्याय मोडून दोघांसही पाप लागेल.

आथेन्सकर हो, ह्यास्तव जे उपाय मला गैरवाजवी व बेकायदी वाटतात, ते उपाय मी मरण टाळण्याकरितां ह्या सभेंत करीन, असें कदापि मनांत येऊं देऊं नका. त्यांतून ह्या प्रसंगीं मिलितसानें मजवर नास्तिकपणाचा आळ घातला आहे; ह्याकरितां ह्या प्रसंगीं तर मुख्यत्वेकरून मी तसें करणार नाहीं. तुमची प्रार्थना करून तुमचें मन वळवून घेऊन तुम्हांकडून जर मी तुम्हीं वाहिलेल्या शपथा मोडविल्या, तर ह्यावरून मीं तुम्हांस देव मानूं नका असें शिकविलें, असें सिद्ध होईल; व मी आपल्यावरचा दोष उडवून आपला बचाव करावयास गेलों, आणि उलटें मीं शत्रूंचा पक्ष बळकट करून आपणच आपणास नास्तिक ठरविलें, असा मूर्खपणाही मजवर येईल; ह्यास्तव अशा पापाच्या विचारापासून मी फार दूर आहे. असो; मजवर तुफान रचनाव्यापेक्षां ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीं माझी खातरी अधिक झाली आहे. ती खातरी इतकी कीं, मीं आपला सर्व भार ईश्वरावर व तुम्हांवर टाकला आहे. माझा हेतु असा आहे कीं, ज्या रीतीनें माझा निवाडा केला असतां तुमचें व माझें दोघांचें कल्याण आहे असें तुम्हांस वाटेल, त्याप्रमाणें तुम्हीं निवाडा करावा.

साक्रेतीस आपला विषयपणे व दृढमिथ्या ऐकणा-
रांच्या स्पष्ट लक्षांत यावयाज्यासुद्धा हे भाषण बो-
लला. त्याचा आकार, मुद्रा, व अंगचेष्टा हीं फिर्याद
झालेल्या पुरुषाच्या सारखीं नव्हतीं. तो इतक्या दिलदार-
पणानें व उदारपणानें बोलला कीं, त्यावरून तो त्या सभे-
तील न्यायाधीशांचा गुरुच आहे, असें दिसलें; तरी त्याचे
बोलण्यांत मर्यादा तिळमात्र देखील सुटली नव्हती. त्याचें
तें प्रौढीचें व थोरवीचें आचरण पाहून न्यायाधीशांस मोठा
राग आला. बहुतकरून सर्व न्यायाधीशांची हीच गोष्ट
आहे कीं, त्यांच्या समोर जे वादी प्रतिवादी येतात, त्यांस
जीवदान देण्यास किंवा मारण्यास आपण अगदीं मुक्त्यार
आहों, असें ते मानितात; व त्यामुळे त्यांस मनांतून असें
वाटत असतें कीं, आपणांपुढें त्यांनीं मोठ्या गरीबीनें व अत्यंत
विनयानें व फार मोठ्या धाकानें यत्रें; व असें करून घेणें हें
सर्वीहून श्रेष्ठ जो आमचा अधिकार त्याचा हक्कच आहे. असो.

मिलितसाकडे पहिल्यानें पांचवा हिस्सा संमति नव्हत्या.
इतिहासांच्या आधारावरून असें वाटतें कीं, ह्या प्रसंगीं चौ-
कशी करण्यासाठीं सगळे मिळून ९९७ न्यायाधीश जमले
होते. ह्या संस्थानचा कायदा असा होता कीं, फिर्यादीस
आपण केलेल्या फिर्यादीचा पुरावा करितां न आल्यास
त्यानें अडीचशें रुपये दंड दिला पाहिजे. हा कायदा
शहाण्या पुरुषांनीं बालंटखोरांस दावांत राखण्याकरितां केला
होता. अनितस आणि लिंकन हे दोवे मिलितसास
सामील होऊन, आम्हीही साक्रेतिसावर फिर्यादी आहों,
असें न ह्मणते, तर मिलितसास हा दंड खर्चीत द्यावा
लागता. त्या दोघांनीं आपल्या वजनदारीनें बहुत न्या-

न्यायाधीशांच्या संमति आपणांकडे ओढल्या. त्यामुळे साक्रे-
तिसाच्या पक्षास प्रातकूल मत देणारे दोनशें एक्यायशीं
न्यायाधीश झाले, व त्यास अनुकूल मत देणारे जे होते,
त्यांपैकी तीन किंवा अधिक मिळते तर साक्रेतिसाच्या व-
तीनें खटला तुटून तो दोषापासून मुक्त होता, असा प्रा-
चीन लेख आहे; त्यावरून त्याच्या अनुकूल पक्षास २७६
न्यायाधीश होते असें अनुमान होतें.

आयिन्सच्या संस्थानांत अशी रीत होती कीं, ज्या
मनुष्यावर दोषारोप झाला असेल, तो गुन्हेगार आहे कीं
नाहीं, इतकाच प्रथम न्यायाधीशांनीं निर्णय करावा. नं-
तर कैदी गुन्हेगार असें ठरल्यावर वादीनें त्यास अमुक
शिक्षा असावी ह्मणून सांगवें, व कैदीनें मला अमुक शिक्षा
योग्य आहे असें सांगवें, व त्या दोन्ही ह्मणण्यांचा विचार
करून न्यायाधीशांनीं त्या दोन्हींतून एक शिक्षा ठरवावी.
त्यावरून त्यांनीं साक्रेतिसास सांगितलें कीं, ठार मारण्या-
चे जागीं मला हद्दपार जागें, दंड देजें, किंवा कैदेंत राहणें,
ह्यांतून एकादी शिक्षा द्यावी असा ह्या सभेस तूं अर्ज के-
ल्यास, सभा तो अर्ज मान्य करून तुझ्या इच्छेप्रमाणें
करीत. त्यावर त्यानें असें मोठें दिलदारीचें उत्तर दिलें
कीं, तुझीं सांगितलेल्या शिक्षांपैकीं, एकही शिक्षा मी मान्य
करीत नाहीं; कां तर, तसें करण्यांत मीं आपल्या तोंडानें
आपणास दोषी ठरविलें असें होईल. अहो आयिन्सकर-
हो, ज्या अर्थीं मजकडूनच माझ्या अपराधानुरूप मला शि-
क्षा ठरवीत आहां, त्या अर्थीं आतां तुझांस फार वेळ ताट-
कळत ठेवीत नाहीं; सावधान चित्त होऊन ऐका. मीं
आपला सर्व जन्म तुझांस व तुमच्या मुलांस शिकविण्यांत

पालविला, व त्याकरितां सर्व घरगुती कामें सोडून दिलीं, व सर्व सरकारी चाकऱ्या व पदव्या ह्यांकडे दुर्लक्ष्य केले, व आपल्या शहरच्या लोकांस सदाचरणी करण्यासाठीं रात्रंदिवस श्रम करून स्वदेशाचें कल्याण केले. हीं कृत्ये केल्याबद्दल मी आपणास अपराधी ठरवितों, व ह्या अपराधान्दल मी आपणास अशी शिक्षा ठरवितों कीं, जन्मपर्यंत माझा खर्च सरकारांतून चालवून मला ह्या तुमच्या प्रितानियम नामक न्यायसभेत सर्व न्यायाधीशांचा अध्यक्ष करून ठेवावें; ह्या माझ्या अपराधास मला ही शिक्षा असावी, असें माझे मत आहे. हें त्याचें शेवटचें वाक्य ऐकून न्यायाधीशांचें पित्त असें खवळलें कीं, त्यांनीं तत्काळ हेम्लाक नामक विष पाजून त्यास ठार मारावें, असा हुकूम दिला.

सभेचा असा कडक हुकूम झाला, तरी तेणेंकरून साक्रेतिसाचें धैर्य तिळमात्रही ढळलें नाहीं. तो यत्किंचितही न वावरतां स्वस्थपणें न्यायाधीशांस असें ह्मणाला कीं, महाराज, आपल्या आज्ञेनें मी मरणाची शिक्षा भोगावयास जातो, पण ही शिक्षा आपण मला अपूर्व केली असें नाहीं. ही मी जन्मास आलों त्या वेळेस माझ्या कपाळीं देवानेंच लिहून ठेविली होती; परंतु मजवर हक्कनाहक्क ज्यांनीं बलंट घेतलें आहे, त्यांचा सत्यपक्षपाती जो ईश्वर त्याच्या सत्तेनें ह्या अन्यायापासून व अपकीर्तीपासून माझ्यापेक्षां कमी नाश होणार नाहीं; अधिक होईल. अहो, तुहांस असें वाटत होतें काय, कीं मी तुमच्या हातून मोकळा होण्याकरितां लोकांसारखें तुमचें आर्जव करीन, व करुणा यात्रयाजोगीं दीन भाषणें बोलिन, व शरणागतासारखा फार भिऊन हलकेपणानें तुमच्या पुढें वागेन ?

तुझांस कसे वाटत असेल तें वाटो; परंतु मला तर असे वाटते कीं, जो मनुष्य मला आहे त्यास लढाईत जसे अयोग्य उपायांनीं पळून शत्रूस पाठ दाखवून आपल्या जिवाचा बचाव करणें योग्य नाही, तसे न्यायसभेंतील चौकशींतही तसें करणें योग्य नाही. मजवर सांप्रत जसे संकट पडलें आहे, असे संकट आलें असतां, लोक अर्जित करून डोळ्यांत आसवें आणून, व ह्याच प्रकारचे दुसरे पाजींगाने उपाय योजून, आपले जीव वांचवितात, असे ह्या सभेंत नेहमीं आढळते; परंतु असें करणें जसे खरे शूरास अपमानदायक आहे, तसें नेकीच्या सर्व पुरुषांसही अपमानदायक आहे.

आशालेंदरिस ह्यगून एक साक्रितिसाचा परम मित्र व शिष्य होता. तो त्यास असा हुकूम झालेला ऐकून त्याचे जवळ जाऊन त्यास ह्मणाला, अहो, निरपराध तुम्ही मरतां, हें पाहून मला फार खेद होतो. साक्रितिसानें हांसून त्यास उत्तर दिलें, वावा, तर तुझ्या मनांत काय मीं अपराधी असून मरावें ?

पुनार्कनामक ग्रंथकारानें, आपणा मनुष्याचा शरीररूप जो अत्यंत क्षुल्लक भाग आहे, त्यावर मात्र दुसऱ्याचा अंमल चालतो; परंतु आपला दुसरा भाग जो जीव आहे, तो पहिल्या भागापेक्षां फारच श्रेष्ठ आहे; त्याचा नाश करीन अशी कोणाची धमकी चालावयाची नाही; व तो कोणास उपद्रव करण्यास सांपडावयाचा नाही; हा अर्थ सिद्ध करून दाखविण्याकरितां, साक्रितिसानें ह्या प्रसंगीं बोललेलीं उत्कृष्ट वाक्यें आपल्या ग्रंथांत लिहून ठेविलीं आहेत. तीं वाक्यें साक्रितिस आपणावर किर्याद करणाऱ्यांस लक्षून

बोलला आहे; परंतु तीं वाक्ये फिरीद करणाऱ्यांपेक्षां न्यायाधीशांस चांगलीं लागू आहेत. तीं वाक्ये येणेंप्रमाणें:-
 अनितस आणि मिलितस हे मला ठार मारोत; परंतु त्यांस मला उपद्रव करण्याचें सामर्थ्य नाहीं. ह्या वाक्याचा अभिप्राय असा कीं, नशीब हें, धन, दौलत, आरोग्य व जीवन, इत्यादि जी माझ्या शरीराची क्षणभंगुर संपत्ति हिचें हरण करील; परंतु ह्यांत माझा फारसा तोटा नाहीं. कां कीं, मी शरीर नव्हे, तर मी अजरामर आत्मा आहे, व माझी सदाचरण, निर्दोषीपणा, औदार्य, इत्यादि जी अंतरंग उत्तम संपत्ति आहे, ती बलात्कारानें मजपासून हरून घेण्यास बाहेरील नशीब वगैरे कोणीही समर्थ नाहीत.

हा थोर मनुष्य, गड्यांनो, ज्ञात्यानें पापावांचून दुसऱ्या कशास कदापि भिऊं नये, असें आपल्या शिष्यांस वारंवार पढवीत असे, व त्याविषयीं त्याची पक्की खातरी होऊन गेली होती; ह्यास्तव त्यानें असा विचार केला कीं, लोक आपणास न्यायाधीशांची पायधरणी करावयास सांगतात, त्यांचें ऐकून तसें नीच आचरण करावें, आणि तेणेंकरून चिरकाळपर्यंत आपला अपमान करून घेऊन इतकीं वर्षे नीट वागून मिळविलेल्या प्रतिष्ठेस एका पाव घटकेत काळोखी आणावी, ह्यापेक्षां आपण आजपासून पुढें जीं कांहीं थोडीं वर्षे वांचूं असें वाटतें, त्या वर्षांची आशा सोडून देऊन आजच मरावें हें फार चांगलें आहे.

आजचे लोक मला पुरतेपणें जाणत नाहीत, परंतु पुढील लोक ह्या माझे स्वरूपाची पुरतेपणें पारख करतील, असा त्याचा निश्चय होता. ह्या प्रकारें त्या सुज्ञ व चतुर पुरुषानें फार उतार झालेल्या वयाचा थोडासा अवशेष उ-

दारपणें खर्चून असें दिव्य यज्ञ मिळविलें कीं, जेणेंकरून पृथ्वील लोकांत त्याची मोठी वाहवा होऊन गेली.

अध्याय ७.

साक्रेतिसानें तुहंगांतून पळून जाणें नाकबूल केलें, आत्मनिर्णय आहे ह्या विषयावर आपल्या मित्रांबरोबर संभाषण करून त्यानें आयुष्याचा शेवटचा दिवस घालविला. तो विष प्याला आणि मृत्यु पावल्यानंतर त्यावर मिथ्या अपवाद घेणाऱ्यांचें उगीच आळ घेतल्याबद्दल पारिपत्य झालें. मेन्यावर त्याची मोठी प्रतिष्ठा मिळाली. हा विषय ह्या अध्यायांत आहे.

हा हुकूम साक्रेतिसास झाल्यावर तो जशा निर्भय मुद्रेनें* त्या जुलमी अंमलदारांस धाकांत राखीत असे, तशा निर्भय मुद्रेनें तो तुहंगांत गेला. सिनेक्रानामें रोमन ग्रंथकारां असें लिहितो कीं, साक्रेतीस तुहंगांत गेल्यापासून त्या तुहंग हें नांव जाऊन सदाचरण व प्रामाणिकपणा ह्या स्थान, असें त्यास नांव प्राप्त झालें. साक्रेतिसाच्या मारणान्यासून त्याचे मित्रही तुहंगांत गेले; व हा हुकूम झाल्या दिवसापासून पुढें तीस दिवसांनीं साक्रेतिसास विष पाजलें. तितके दिवस ते त्यास भेटावयास नेहमीं तेथें जात असत. हुकूम अमलांत आणावयास इतका फार विलंब होण्या कारण असें होतें कीं, देलोस नामें एक बेट असे, तेथीं देवास बळी देण्यास आथेन्सकर दरसाल सर्व सामग्री आणून भरून एक गलबत पाठवीत असत; व त्या लोकांचा काय

* आथेन्सांत लिसादरानें जुलमी तीस अंमलदार नेमले होते ह्या सांगितलें, ते अंमलदार साक्रेतिसास त्याच्या निरपृहतेमुळे फार मारून असत.

दा असा होता कीं, हें गलबत तयार होऊन रवाना झाल्यापासून पुनः परत येईपर्यंत शहरांत कोणा एकास जिवें मारूं नये.

साक्रेतिसास ही शिक्षा सांगितल्याच्या आदल्या दिवशीच तें गलबत रवाना झालें होतें. ह्यास्तव तें परत येण्यास तीस दिवस लागले; तितके दिवस हा हुकूम बजावावयाचें तहकूब करणें अगत्य पडलें.

हा जो मध्यें बहुत वेळ गेला, ह्या वेळांत साक्रेतिसास आपला सर्व भयंकरपणा दाखविण्यास मृत्यूस चांगली सवड सांपडली होती. इतक्या वेळांत त्याच्या आंगचें धैर्य खूप कसोटीस लागलें असावें; व ही पारख केवळ त्यास अंधारकोठडींत हाल भोगावे लागले, व पायांत बिड्या पडल्या होत्या त्या सोसाव्या लागल्या, तेवढ्यानेच झाली असें नाही; तर प्राण्यांस ज्या गोष्टीचा तिटकारा स्वभावतः नेहमीं येतो, अशी जी गोष्ट (मरण) ती त्याच्या रात्रंदिवस डोळ्यांपुढें दिसत होती; ती आपणांस आतां घडती, मग घडती, असें त्यास वाटत होतें; तेणेंकरूनही ही झाली. असा प्रसंग आला असतांही, त्याच्या मनाची रोजची जी आनंदवृत्ति असे, ती होती तशीच होती; तींत काडीमात्रही अंतर पडलें नाही. तो आपल्या मित्रांशीं संभाषण करित असतां नेहमीं जी आपली समाधानवृत्ति प्रगट करी, तशाच समाधानवृत्तीनें तो त्यांशीं तशा प्रसंगींही संभाषण करी. क्रेतो ह्मणून त्याचा एक मित्र होता, त्यानें असें सांगितलें आहे कीं, उद्यां मरायाचें तरी साक्रेतीस आज रात्रीं नित्याप्रमाणें खुशाल गाढ निजला होता. त्यानें त्या दिवशीं अपालो नामक देवाचें व दायेना नामक दे-

वीचें एक स्तोत्र रचलें, व इसापनीतींतील एका गोष्टीचें श्लोक बांधले. देलोस येथून गलबत येऊन पोंचणार त्या दिवशीं, किंवा त्याच्या आदल्या दिवशीं, त्याचा जिवलग मित्र जो क्रेतो, तो मोठ्या सकाळीं त्याजकडे गेला, आणि त्यास तें गलबत येण्याचें वाईट वर्तमान कळवून ह्मणाला कीं, हा तुहंग सोडून आपला प्राण वांचवावयाचें केवळ आपल्या हातीं आहे. आह्मीं तुहंगावरचा मुख्य कामगार अनुकूल करून ठेवला आहे. आपण बाल त्या वेळेस तुहंगाचे दरवाजे खुले असतील. आपण येथून निघून गुपचीपपणें थिसली प्रांतीं जाऊन तेथें स्वस्थ रहावें. वाटेनें जातांना आपल्या केंसास सुद्धां धक्का लागणार नाही. ह्याप्रमाणें आह्मीं सर्व तयारी यथास्थित केली आहे. आपण कृपा करून आमची विनंती अवश्य मान्य केली पाहिजे. हें क्रेतोचें भाषण ऐकून साक्रेतिसास हंसें आलें, आणि तो ह्मणाला, बाबा, क्रेतो, ह्या आतिका* प्रांताबाहेर जेथें लोक मरत नाहीत, अशी एकादी जागा तुला विदित आहे काय ? हें विनोदाचें भाषण ऐकून क्रेतोस हंसू आलें नाही. तो ह्मणाला, महाराज, ही गोष्ट ऐकिलीच पाहिजे. सोन्यासारखी ही सवड आली आहे, ही आपण फुकट घालवूं नये. असा त्यानें त्याच्या गळीं पडून त्यास फारच आग्रह केला; व आपण सांगतो, ह्या मसलतीस रुकार देऊन तुहंग सोडण्यास त्यानें राजी व्हावें, ह्याविषयीं खूप प्रमाणांवर प्रमाणें दाखविलीं. तो असें ह्मणाला कीं, तुमच्यासारखा अमो-

* ह्या प्रांताची आथेन्स शहर राजधानी होती, त्या प्रांतास आतिका ह्मणत.